

Vaticanium II: opening the windows of the church

Een interdisciplinair onderzoek naar verandering in religieuze participatie in de Rooms-Katholieke Kerk na het Tweede Vaticaans Concilie

Sarah Hoes

Aafje Wardenaar

Januari 2014

INTERDISCIPLINAIR EINDWERKSTUK TER AFSLUITING VAN DE
BACHELOROPLEIDING LIBERAL ARTS & SCIENCES
UNIVERSITEIT UTRECHT
JANUARI 2014

Sarah Hoes

3491498

Cognitiewetenschap

Vakreferent: dr. Erik Bijleveld

Aafje Wardenaar

3671631

Religiewetenschap

Vakreferent: dr. Freek Bakker

Begeleid door: dr. Herman Hendriks

Universiteit Utrecht

Voorwoord

Voor u ligt het interdisciplinair sluitstuk van Aafje Wardenaar en Sarah Hoes. Hiermee ronden wij onze bachelor Liberal Arts & Sciences af. Het zoeken naar een geschikt onderwerp dat zowel een religieuze als een cognitieve invalshoek bood was redelijk snel gebeurd, maar het formuleren van een geschikte hoofdvraag met bijpassende deelvragen bleek heel wat moeilijker. Het Tweede Vaticaanse Concilie heeft een enorme invloed gehad op het moderne Rooms-Katholicisme, omdat door de grote veranderingen een fundamenteel onderdeel van de godsdienst ingrijpend werd aangepast, namelijk het mysterie. Religie werd begrijpelijker en mensen werden geacht meer deel te nemen aan de liturgie. Omdat het hier gaat om een verandering in het gedrag en denken van mensen is het interessant dit proces ook vanuit de cognitiewetenschap te bekijken.

Tijdens het schrijven van deze scriptie hebben wij allebei veel geleerd over het concilie, maar ook over elkaars disciplines. Binnen de religiewetenschap komt de psychologische kant van een verhaal wel eens aan bod en binnen de cognitiewetenschap is het uiteraard ook belangrijk om naar het gevoel en de drijfveren van mensen te kijken, maar het verbinden van deze disciplines in de mate waarin wij dit met deze scriptie hebben geprobeerd was voor ons allebei iets geheel nieuws.

Graag willen wij een aantal mensen bedanken zonder wie deze scriptie niet was geworden wat zij nu is. In de eerste plaats danken wij dr. Herman Hendriks, onze interdisciplinaire begeleider vanuit LAS, voor zijn hulp bij het zoeken naar de juiste benadering van onze hoofdvraag, het geven van waardevolle adviezen, zijn feedback en zijn geduld. Daarnaast willen wij graag onze vakreferenten, dr. Freek Bakker en dr. Eric Bijleveld, bedanken voor hun begeleiding in de vorm van het helpen zoeken naar nuttige bronnen en het becommentariëren en beoordelen van onze disciplineaire hoofdstukken.

Aafje Wardenaar & Sarah Hoes

Utrecht, februari 2014

Inhoudsopgave

1 Inleiding	5
2 Disciplinair hoofdstuk Religiewetenschap: <i>Vaticanum II: voor, tijdens en na</i>	8
Inleiding	
Hervorming	
Wat voorafging	
Tijdens het concilie	
Liturgie	
Hervorming	
Sacrosanctum Concilium	
Uitvoering	
Conclusie	
Discussie	
3 Disciplinair hoofdstuk Cognitiewetenschap	25
4 Integratie	
5 Conclusie	
6 Bibliografie	

1 Inleiding

De Rooms-Katholieke Kerk wordt tegenwoordig vaak als ouderwets en achterhaald gezien. Oude mannen in lange jurken, zwaaiend met wierookvaten, ouderwetse klassieke muziek en preken waarin gepraat wordt over zonden en verdoemenis. Hoewel dit misschien ouderwets lijkt, is de Kerk tegenwoordig toch heel wat moderner dan zo'n 60 jaar geleden. De belangrijkste reden hiervoor is het Tweede Vaticaans Concilie, een grote kerkelijke vergadering die werd gehouden in de jaren 60 van de vorige eeuw. Dit concilie werd georganiseerd om de Kerk beter aan te passen aan de moderne tijd, waar zij toen voor het eerst voor openstond. Het belangrijkste onderwerp binnen dit concilie was participatie, men wilde dat de leken beter betrokken zouden worden bij de mis om hen zo het geloof meer te laten ervaren. In dit onderzoek staat deze modernisering binnen de Rooms-Katholieke Kerk centraal. Onze hoofdvraag luidt als volgt:

Welke gevolgen had de modernisering van de Rooms-Katholieke Kerk die plaatsvond tijdens en na het Tweede Vaticaans Concilie voor de participatie van de kerkgangers in de liturgie?

Het betreft hier een complex probleem. Niet alleen veranderde er voor de Kerk veel, ook de individuele gelovigen kregen een heel ander religieus leven. Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden zal een overzicht gegeven worden van de veranderingen die ten gevolge van het concilie werden ingevoerd. Ook zal worden onderzocht welke uitwerking deze veranderingen op verschillende niveaus hadden. De disciplines religiewetenschap en cognitiewetenschap zijn samen in staat de benodigde inzichten te bieden in deze onderwerpen, omdat beide disciplines er op hun eigen niveau naar kijken.

Religiewetenschap is een belangrijke discipline omdat dit vakgebied zich richt op de religieuze kant van het verhaal. Er wordt hierbij onderzocht hoe de Kerk tot deze ontwikkelingen kwam, wat de context ervan was en hoe de veranderingen werden doorgevoerd. Vanuit deze discipline zal beschreven worden welke veranderingen de Kerk

heeft doorgemaakt toen er tot actievere participatie werd besloten, en welke moeilijkheden hierbij kwamen kijken. Ook zal de uitwerking van deze veranderingen in religiewetenschappelijk kader worden besproken. Cognitiewetenschap richt zich op het individuele brein, waarbij gebruik wordt gemaakt van verschillende disciplines, zoals psychologie, neurowetenschappen en linguïstiek. Het vakgebied kijkt naar de cognitieve functies van de mens, waartoe waarneming, denken, leren en taalgebruik behoren. Deze cognitieve functies zijn ook van toepassing op de mis: waarneming staat centraal, gebeden en liederen zijn vormen van taalgebruik, en de hele ervaring van de mis omvat denken en identificatie. Ook het geheugen speelt een belangrijke rol. De participatie tijdens de mis is in feite een vorm van gedrag, en daarom kan het verschijnsel goed bestudeerd worden vanuit de cognitiewetenschap. De aspecten waar het om gaat bij het beïnvloeden van het gedrag tijdens de mis, zoals identificatie, ervaring, taal, begrijpelijkheid en toegankelijkheid, kunnen worden bestudeerd vanuit de cognitiewetenschap maar spelen ook in de religiewetenschap een rol. Zo wilde de Kerk dat er door middel van actievere participatie meer contact met Christus zou komen (identificatie); ook wilde men de begrijpelijkheid van de mis bevorderen. Beide disciplinaire benaderingswijzen zijn daarom nodig om een antwoord te kunnen geven op de hoofdvraag, waarbij de religiewetenschap zich richt op het niveau van de Kerk in het algemeen en daarbij onderzoekt wat de Kerk wilde bereiken en hoe zij dat deed, terwijl de cognitiewetenschap op het individuele niveau analyseert hoe de veranderingen die de Kerk doorvoerde hun uitwerking hadden in de hersenen van afzonderlijke gelovigen.

Beide disciplines zullen zich daarbij richten op een eigen deelvraag, waarbij de antwoorden op de twee deelvragen tot een antwoord op de hoofdvraag gecombineerd zullen worden door de uit beide disciplines verkregen inzichten met elkaar te integreren. We zullen daartoe een *common ground* creeëren, een gemeenschappelijk concept of meerdere gemeenschappelijke concepten die ervoor zorgen dat de verschillende inzichten bij elkaar kunnen komen¹. Langs die weg hopen we uiteindelijk tot een *more comprehensive understanding* van het probleem te komen, een breder begrip van het probleem dan één discipline zou kunnen bieden, die geformuleerd zal worden in de conclusie.

De deelvraag voor de religiewetenschap luidt:

---

¹ Repko, A. F. (2012). *Interdisciplinary research: Process and theory*. Thousand Oaks, Californië: SAGE Publications, p. 322.

Welke besluiten – en met name besluiten die betrekking hebben op de liturgie – tot modernisering zijn er genomen tijdens het Tweede Vaticaans Concilie, en wat waren de motieven en effecten van die besluiten?

De deelvraag voor de cognitiewetenschap luidt:

Wat zijn de cognitieve processen van participatie in de liturgie binnen de Rooms-Katholieke Kerk en hoe zijn deze processen beïnvloed door de besluiten van het Tweede Vaticaans Concilie?

In deze scriptie zal eerst het religiewetenschappelijke disciplinaire hoofdstuk worden gepresenteerd en daarna het cognitiewetenschappelijke hoofdstuk. Hierna volgt een gezamenlijk deel, waarin we eerst de overeenkomsten, verschillen en conflicten tussen de verschillende disciplines opsporen en de conflicten trachten op te lossen door de creatie van de *common ground*. Hieruit volgt een integratie van de disciplinaire inzichten en een antwoord op de hoofdvraag. We besluiten met een conclusie.

Met dit onderzoek willen wij graag inzicht geven in de veranderingen die de Katholieke Kerk voor ogen had en de manier waarop deze uitpakten, want zoals al eerder aangegeven heeft de Katholieke Kerk een stoffig imago en wordt niet altijd beseft dat zij al een hele transformatie heeft doorgemaakt. Ook willen wij laten zien dat het mogelijk is om (bepaalde delen van) religie op een wetenschappelijke manier te benaderen. Hoewel geloof zelf ongrijpbaar is, kunnen uitingen van geloof en religieus gedrag wel wetenschappelijk worden bestudeerd. Het is de vraag of wij langs die weg religie kunnen begrijpen, maar hopelijk kunnen we zo in ieder geval iets dichterbij komen.

2 Vaticanum II: voor, tijdens en na

Discipline: Religiewetenschap

Geschreven door: Aafje Wardenaar

This sacred Council has several aims in view: it desires to impart an ever increasing vigor to the Christian life of the faithful; to adapt more suitably to the needs of our own times those institutions which are subject to change; to foster whatever can promote union among all who believe in Christ; to strengthen whatever can help to call the whole of mankind into the household of the Church. The Council therefore sees particularly cogent reasons for undertaking the reform and promotion of the liturgy. – *Sacrosanctum Concilium*²

Inleiding

Op 25 januari 1959 kondigde paus Johannes XXIII het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie aan. Deze grote vergadering in de Rooms-Katholieke Kerk zou volgens de Amerikaanse Rooms-Katholieke theoloog en priester John O'Malley het belangrijkste religieuze evenement van de 20^e eeuw worden.³ Al sinds het plotselinge einde van het Eerste Vaticaans Concilie in 1870 na het uitbreken van de Frans-Duitse oorlog werd er op deze aankondiging gewacht. Volgens de Italiaanse kerkhistoricus Alberto Melloni veroorzaakte de aankondiging van het concilie een golf van hoop voor de toekomst: "(..) the prospect of the council seemed to represent a vital hope to the generation that had seen the horror of world war and the freezing of geopolitical blocks into an immobilism that included Catholic teachings against Communism."⁴ De Rooms-Katholieke Kerk was toe aan verandering.

Op verzoek van de paus werd er een open brief gestuurd naar bisschoppen over de

---

² Paus Paulus VI, (1963). *Sacrosanctum Concilium: Constitution on the Sacred Liturgy*. Artikel 1. Uit het archief van [www.vatican.va](http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19631204_sacrosanctum-concilium_en.html). http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19631204_sacrosanctum-concilium_en.html op 03-11-2013.

³ O'Malley, J.W. (2010-1) *What happened at Vatican II*. The Belknap Press of Harvard University, Cambridge, Massachusetts [etc.], p. 1.

⁴ Melloni, A., (2010) 'Concilium Vaticanum II – 1962-1965' in K. Ganzer et al. *The Oecumenical Councils of the Roman Catholic Church: from Trent to Vatican II*, p. 215- 253, Brepols Publishers, Turnhout. P. 216

hele wereld waarin hen werd gevraagd wat zij in het concilie wilden bespreken. Er kwamen 1998 brieven terug, geschreven door 2593 bisschoppen. Voorbereidende commissies bestaande uit bisschoppen en theologen zetten alle voorstellen om in 70 bruikbare documenten die tijdens het concilie konden worden besproken. De paus opende het concilie op de avond van 11 oktober 1962, ruim drie jaar na de aankondiging. Elk najaar zouden de deelnemers een aantal maanden bij elkaar komen om te vergaderen over de onderwerpen die de bisschoppen zelf hadden aangedragen, totdat het concilie uiteindelijk op 8 december 1965 werd gesloten door paus Paulus VI, de opvolger van paus Johannes XXIII, die op 3 juni 1963, enkele maanden na de eerste zitting, was overleden.⁵

In zijn openingspeech vroeg paus Johannes XXIII om *Aggiornamento*, het bij de tijd brengen van de Kerk.⁶ Melloni zegt over het doel van het concilie: “ (...) Vatican II, which was not to be a council of union or return, but rather a council open to the ecumenical journey, dedicated not to emitting condemnations but “pastoral” in nature and therefore dedicated to ensuring that the Gospel would speak to men and women of a new historical era.”⁷ De Rooms-Katholieke Kerk moest worden opengesteld voor de moderne wereld, maar daarbij moest ook worden vastgehouden aan belangrijke tradities. Het werd een uitdaging voor het concilie om de identiteit van de Rooms-Katholieke Kerk te behouden in een pluralistische en moderne wereld. Al tijdens zijn openingspeech verwoordde paus Johannes het dilemma als volgt: “The substance of the ancient doctrine of the deposit of faith is one thing, and the way in which it is presented is another.”⁸

Een van de belangrijkste documenten die tijdens het concilie werden geproduceerd, was *Sacrosanctum Concilium*. Dat ging over de liturgie, de structuur en invulling van de mis, en de manier waarop deze aangepast zou moeten worden aan de moderne tijd. Dit document was een van de belangrijkste resultaten van het concilie, omdat de mis de manier is om het mysterie van Christus en de ware aard van de Kerk tot uiting te brengen.⁹ Het zou concreet voor veranderingen in het religieuze leven van de gelovigen zorgen, omdat het de Kerk toegankelijker maakte en de kerkganger meer bij de Kerk betrok.

In dit hoofdstuk wordt er vanuit de discipline religiewetenschap gekeken naar het

---

⁵ Melloni, p. 227

⁶ McFarland, I.A. et al. (2011) *The Cambridge Dictionary of Christian Theology*. Cambridge University Press, Cambridge. P. 528

⁷ Melloni, p. 220

⁸ Geciteerd in McFarland, p. 528

⁹ *Sacrosanctum Concilium*, artikel 2

concilie en de invloed die het had op de liturgie in de Rooms-Katholieke Kerk. Er zal worden onderzocht welke besluiten tot modernisering zijn genomen tijdens het Tweede Vaticaans Concilie, met name de besluiten die betrekking hebben op de liturgie, waarbij gekeken zal worden wat de motieven en effecten voor de Kerk waren van deze besluiten. Wanneer in deze scriptie gesproken wordt over de Kerk zal het instituut de Rooms-Katholieke Kerk bedoeld worden. Eerst zal uitgelegd worden waarom over het algemeen hervorming binnen religie noodzakelijk is. Vervolgens zal worden gekeken naar waarom juist in de tijd van het Tweede Vaticaans Concilie verandering nodig was. Dan zullen kort de belangrijkste documenten en besluiten worden besproken die tijdens het concilie naar voren zijn gekomen. Ten slotte zal ik uitgebreid ingaan op de beslissingen met betrekking tot de liturgie en hoe deze zijn uitgevoerd. Ik zal kunnen concluderen wat het belangrijkste thema was tijdens het concilie en hoe het belangrijkste doel is bereikt door middel van de maatregelen waartoe het concilie besloot.

Tijdens de grootste onderdelen van dit hoofdstuk heb ik mij voornamelijk laten leiden door twee bronnen. Bij het beschrijven van wat er voor het concilie gebeurde en wat er tijdens het concilie besloten is, heb ik mij sterk laten leiden door het overzichtswerk *What happened at Vatican II* van John O'Malley. De uitleg van de beslissingen over de liturgie en de beschrijving van wat er na het concilie is gebeurd heb ik grotendeels gebaseerd op het werk van de Amerikaanse Rita Ferrone, *Liturgy: Sacrosanctum Concilium*, uit de verklarende serie over de werken die het Tweede Vaticaans Concilie heeft voortgebracht, *Rediscovering Vatican II*. Rita Ferrone heeft een master in theologie en heeft veel geschreven en gesproken over liturgie.

Hervorming

Tijdens het Tweede Vaticaans Concilie – en daarna – vond er een hervorming binnen de Kerk plaats. De Amerikaanse Historicus Christopher Bellito legt uit waarom het nodig is om de Kerk, een instituut van goddelijke oorsprong, te hervormen. Deze noodzaak vindt zijn reden in het feit dat de Kerk naast een goddelijk vooral ook een menselijk instituut is. De uitdrukking van het goddelijke op aarde is mensenwerk, en mensen maken fouten. Die fouten moeten hersteld worden, en dit gebeurt door hervorming. “Studying the history of reform movements provides examples of how others have tried to correct those mistakes

and retain the church's essentials while adapting them to changing times."¹⁰ Daarnaast moeten er aanpassingen worden aangebracht in de tradities van de Kerk, opdat ze beter bij de moderne tijd passen. Hoewel de goddelijke weg onveranderlijk is, verandert de uitvoering ervan met de tijd mee.¹¹

Het idee dat de Kerk fouten maakt en daarom hervormd dient te worden, werd niet altijd door iedereen geaccepteerd. In de geschiedenis waren pausen het er vaak niet mee eens. Een voorbeeld hiervan is paus Gregorius XVI (1831-46), die in een van zijn toespraken zei: "[I]t is obviously absurd and injurious to propose a certain restoration and regeneration for [the church] as though necessary for her safety and growth, as if she could be considered subject to defect or obscuration or other misfortune."¹² Anders dan Gregorius XVI stond Johannes XXIII wel open voor hervorming. Hij zei dat de Kerk nooit zo perfect zal kunnen zijn als het oorspronkelijke idee dat erachter zit, maar dat christenen altijd moeten blijven proberen haar te verbeteren: "All Christians as well as the church in total are on a pilgrim's journey: constantly on the way to restoring the church's ideals, never getting there, but never absolved from the duty to try."¹³ Tijdens het Tweede Vaticaans Concilie stonden de autoriteiten van de Kerk open voor veranderingen die erop gericht waren de Kerk beter bij de moderne tijd te laten aansluiten. Ook was het een stap naar democratie, omdat de bisschoppen mee mochten gaan beslissen over het lot van de Kerk.

Wat voorafging

De meeste concilies in het verleden werden uitgeroepen met het specifieke doel een crisis in de Kerk op te lossen. Dit was in 1959 echter niet het geval. De Kerk straalde toen juist veel kracht en zelfvertrouwen uit. In de toespraak waarin hij het concilie aankondigde, noemde paus Johannes XXIII twee doelen van het concilie. Het eerste was de verlichting, de spirituele verbetering en de levensvreugde van alle christenen te bevorderen; het tweede was de gelovigen van de verschillende afzonderlijke gemeenschappen uit te nodigen voor een zoektocht naar eenheid en genade, waar zoveel zielen in de wereld naar verlangden.¹⁴

---

¹⁰ Bellito, C.M. (2001) *Renewing Christianity – A History of Church Reform from Day One to Vatican II*. Paulist Press, New York. P. 1

¹¹ Bellito, p. 1-2

¹² Geciteerd in Bellito, p. 2

¹³ Bellito, p.3

¹⁴ O'Malley, p. 17

Het waren opmerkelijke uitspraken, omdat ze, in tegenstelling tot de meeste openbare aankondigingen, positief geformuleerd waren. Daarnaast vormden ze een bijna directe uitnodiging tot vriendschap met andere christelijke gemeenschappen, in afwijking van de tot dan toe gangbare afwijzende houding van het Vaticaan.¹⁵ Het concilie mocht dan wel niet worden aangekondigd naar aanleiding van een directe crisis, maar paus Johannes gaf in zijn openingspeech wel aan dat vernieuwing binnen de Kerk op een aantal vlakken hard nodig was.

O'Malley noemt drie verschillende contexten die het verlangen naar vernieuwing in de Kerk hebben gevoed. Ten eerste is er de doorwerkende invloed van gebeurtenissen uit de voorafgaande eeuwen, zoals de reformatie en de reactie van de Kerk hierop. Ook voorafgaande concilies hebben invloed gehad op het Tweede Vaticaans Concilie.¹⁶

Ten tweede waren er gebeurtenissen in de voorafgaande decennia die geestelijken deden beseffen dat er een nieuw tijdperk was aangebroken. De Tweede Wereldoorlog was net achter de rug en de gruwelen van de Holocaust begonnen tot de mensen door te dringen. Ook was er de grote dreiging van de Koude Oorlog. Daarnaast kwam er een einde aan het kolonialisme, wat zendingswerk voor alle Kerken veel moeilijker maakte.¹⁷ Deze ontwikkelingen zorgden ervoor dat de Kerk nieuwe vragen moest beantwoorden en met oplossingen moest komen voor problemen die nu aan de orde waren.

Ten derde was er de meest invloedrijke context: de kwestie van de 'moderniteit', of concreter: de 'lange negentiende eeuw', die volgens O'Malley voor de Kerk van de Franse revolutie tot het einde van het pontificaat van Pius XII in 1958 duurde.¹⁸ Het Tweede Vaticaans Concilie was niet alleen het einde van deze periode, maar ook de uitvoering van bepaalde aspecten ervan. Tijdens de Franse Revolutie aan het einde van de achttiende eeuw wilden de revolutionairen afrekenen met de Kerk. Religieuze dogma's pasten niet in het revolutionaire rationele ideaal van vrijheid, gelijkheid en broederschap. De Rede was de enige god.¹⁹ In deze tijd stonden liberalen in hun opvattingen recht tegenover de Kerk, en veel regeringen waren antiklerikaal. De pausen hielden vast aan de traditionele leer en zagen geen heil in verandering binnen de Kerk. Dit riep een tegenbeweging op waarbinnen

---

¹⁵ O'Malley, p. 18

¹⁶ O'Malley, p. 4

¹⁷ O'Malley, p. 4-5

¹⁸ O'Malley, p. 4

¹⁹ O'Malley, p. 53-57

onderzoek werd gedaan naar de filosofie en theologie van de middeleeuwse scholastiek, een stroming waarin rationeel en logisch denken centraal stond. Ook ontstond er een nieuw enthousiasme voor de historische benadering van bijna alle disciplines, wat ertoe leidde dat er meer objectief wetenschappelijk historisch onderzoek werd gedaan. Kerkgeschiedenis was vooral het onderzoeksonderwerp van lutheranen en liberalen, die zich richtten op de discontinuïteit van de Kerk, in tegenstelling tot de op continuïteit gerichte benadering van de Katholieken. Ook begon men de Bijbel in dit meer wetenschappelijke licht te zien: steeds meer wetenschappers begonnen gebruik te maken van historische, archeologische en filosofische invalshoeken en sommigen kwamen tot de conclusie dat een aantal aspecten van de Bijbel wel mythisch moest zijn.²⁰

Zo ontstond het modernisme, een stroming die probeerde de klassieke Katholieke opvattingen samen te brengen met de nieuwe ontwikkelingen in de wetenschap. De modernisten wilden een hervorming in de Kerk. Dit gold ook voor de Liturgische Beweging, die streefde naar een actievere participatie van leken in de liturgie – een idee dat overgenomen is door het Tweede Vaticaans Concilie. In het midden van de twintigste eeuw ontstond bovendien ‘la nouvelle théologie’, een invloedrijke beweging die rekening hield met de moderne historische denkwijze en haar inspiratie putte uit de Bijbel, de liturgie en de kerkvaders.²¹

Al deze ontwikkelingen zorgden voor een nieuwe sfeer in de Kerk. Een wetenschappelijke benadering van de godsdienst, veranderingen in de kijk op liturgie en een terugkeer naar de oude bronnen (*ressourcement*) maakten een hervorming van de Kerk noodzakelijk. Hoewel de pausen in het begin van deze periode nog niet bereid waren tot veranderingen in de christelijke leer, begonnen er in de twintigste eeuw wel veranderingen in houding te ontstaan. Pius XII (1939-58) gaf zijn goedkeuring aan de literaire, filologische en historische methoden van Bijbelexegese, en ook de Liturgische Beweging werd door hem goedgekeurd. Hij legde hiermee de basis voor het Tweede Vaticaans Concilie.²²

---

²⁰ O’Malley, p. 67

²¹ O’Malley, p. 57-75

²² O’Malley, p. 75-92

Tijdens het concilie

Tijdens het concilie, dat vier jaar duurde, werden er veel onderwerpen besproken. Het belangrijkste onderwerp was het erkennen van de waarde van leken, waardoor ze in staat werden gesteld hun roeping in de Kerk te vervullen.²³ Deze scriptie richt zich met name op dit doel en de manier waarop men trachtte het te realiseren – namelijk door de liturgie zo te veranderen dat de kerkgangers veel meer dan voorheen konden participeren in de mis. Om een beeld te krijgen van de context, zal ik hier ook de andere belangrijke onderwerpen van het concilie die O'Malley noemt kort bespreken.

Het eerste betreft de relatie tussen traditie en schrift. Dit onderwerp was belangrijk omdat er vastgesteld moest worden wat bepalend was voor de identiteit van de Kerk, en welke tradities behouden dienden te blijven. Men besloot de Bijbel, de vroegste en daardoor belangrijkste bron, weer een belangrijkere plaats in te laten nemen in het geloofsleven. Daarnaast moest de waarde bepaald worden van eerdere leerstellige verklaringen, die bijvoorbeeld tijdens eerdere concilies waren gegeven. Ten slotte moest de relatie tussen het leergezag en de heilige schrift besproken worden. Er moest bepaald worden hoeveel waarde er moest worden gehecht aan de verschillende vormen van traditie, en hoe ver de moderne interpretatie van oude tradities mocht gaan.²⁴

Een andere belangrijke kwestie was interreligieuze dialoog. Dit concilie was een oecumenisch concilie, wat betekent dat het erop gericht was de eenheid binnen de christelijke Kerk te bevorderen.²⁵ Tijdens oecumenische concilies wordt besloten welke variatie in de christelijke leer toegestaan is om eenheid binnen de Kerk te behouden.²⁶ De eerste zeven concilies, van het eerste van Nicea in 325 tot het tweede van Nicea in 787, worden niet alleen door de Rooms-Katholieke Kerk erkend, maar ook door andere Kerken zoals de Protestantse en de Orthodoxe Kerk, en gingen dus over de eenheid in de gehele christelijke wereld. De concilies daarna worden alleen door de Rooms-Katholieke Kerk als geldig erkend.²⁷ Het Tweede Vaticaans Concilie was dus een concilie over eenheid binnen de Rooms-Katholieke Kerk. Er werd ook nagedacht over de relatie tussen de Kerk en andere,

---

²³ O'Malley, p. 5

²⁴ O'Malley, p. 6

²⁵ Livingstone, E.A. (2006) *The Concise Oxford Dictionary of the Christian Church*. Oxford University Press. Van <http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780198614425.001.0001/acref-9780198614425-e-4163?rskey=OYWwkQ&result=4167> op 20-10-2013. P. 417

²⁶ Hart, T.A. (2000) *The Dictionary of Historical Theology*. Grand Rapids, Michigan. P. 171

²⁷ Livingstone, p. 417

christelijke en niet-christelijke, vormen van geloof. Vooral de relatie met de Joden was belangrijk door de gruwelijke gebeurtenissen tijdens de Holocaust en de rol van vele Katholieken daarin.²⁸ In het document *Nostra Aetate*, geproduceerd tijdens het concilie, wordt benadrukt dat de Joden van tegenwoordig niets aangerekend kan worden van wat een kleine groep Joden Jezus eeuwen geleden had aangedaan.²⁹ Daarnaast wordt er gesteld dat alle religies op zoek zijn naar een antwoord op dezelfde grote vraag: wat is het mysterie dat het menselijk bestaan omvat? Deze mysterieuze kracht is in verschillende tijden en verschillende culturen op allerlei manieren beleefd, wat heeft geleid tot de verschillende religies.³⁰ De uiteindelijke bron van al deze verschillende religies is echter gelijk, waardoor er veel overeenkomsten kunnen worden aangetroffen. De relatie met andere religies moet gebaseerd zijn op overeenkomsten en respect. Zo werd dus niet alleen gezocht naar eenheid binnen de Rooms-Katholieke Kerk, maar ook naar onderling begrip binnen de gehele religieuze wereld.

Ook het principe van godsdienstvrijheid bracht veel discussie met zich mee, vooral door het bijkomende principe van de scheiding van Kerk en staat, en de prioriteit die dit verleent aan het eigen geweten boven absolute gehoorzaamheid aan de kerkelijke autoriteit.³¹ Uiteindelijk was men het erover eens dat elk individu uiteindelijk het recht heeft zijn eigen pad naar de waarheid te zoeken. De staat moet hierin ondersteunend zijn en alle individuen gelijk behandelen; niemand mag tot het aanhangen van een bepaalde religie worden gedwongen.³²

Het document *Gaudium et Spes* gaat over de vraag hoe de mens zich moet gedragen in de huidige samenleving en hoe de Kerk moet omgaan met belangrijke kwesties in de moderne wereld, zoals kernwapens. Hierbij is dialoog tussen verschillende groepen belangrijk.³³

---

²⁸ O'Malley, p. 219-224

²⁹ Paus Paulus VI, (1965). *Nostra Aetate: Declaration on the relation of the church to non-Christian religions*. Uit het archief van www.vatican.va. http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_nostra-aetate_en.html op 07-05-2014

³⁰ *Nostra Aetate*, artikel 1

³¹ O'Malley, p. 7

³² Paus Paulus VI, (1965). *Dignitatis Humanae: Declaration of religious freedom*. Uit het archief van www.vatican.va. http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651207_dignitatis-humanae_en.html op 30-10-2013

³³ Paus Paulus VI, (1965). *Gaudium et Spes: Pastoral constitution on the church in the modern World*. Uit het archief van www.vatican.va. http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_cons_19651207_gaudium-et-spes_en.html op 30-10-2013

Het belangrijkste onderwerp van het document *Lumen Gentium* was de relatie tussen de paus en de bisschoppen binnen de kerkelijke hiërarchie. Dit betrof een vervolg op het Eerste Vaticaans Concilie, waarin deze kwestie niet was afgehandeld. Het concilie wilde dat deze relatie bestempeld kon worden als “collegiaal”. Ook werd de stem van leken binnen de Kerk besproken.³⁴

Liturgie

Voor het Tweede Vaticaans Concilie zag de eucharistieviering, ofwel de heilige mis, er heel anders uit dan tegenwoordig. De mis in deze stijl heet een *Tridentijnse mis*, welke was ingevoerd tijdens het concilie van Trente (1545-1563).³⁵ Sindsdien was hij eigenlijk niet veranderd. Volgens de schrijver van het boek *Kerk op hol: de recente geschiedenis van de Rooms-Katholieke Kerk* Peter Hebblethwaite was er een duidelijke eenheid in de inhoud en structuur van de liturgie in de verschillende contexten waar deze werd uitgevoerd, en was deze door de kerkelijke autoriteiten opzettelijk verstand.³⁶ In de Tridentijnse mis zei de priester zijn gebeden in het Latijn, een taal die bijna niemand van de toehoorders begreep. De priester bad samen met de gelovigen tot God, wat betekende dat hij met zijn rug naar de kerkgangers toe stond. Alleen de preek, huwelijksgeloften en doopbeloftes werden in de volkstaal naar de mensen toe uitgesproken. De communie werd niet tijdens de mis uitgedeeld maar op andere tijden, omdat dit anders de mis zou “onderbreken”.³⁷ Daarnaast werd er tijdens de mis nauwelijks gezongen door de kerkgangers, en verder werd er ook zeer weinig actie van hen verwacht. De mis was gericht op God, en niet op de mensen in de kerk.

Het was niet nodig om te begrijpen wat er tijdens de mis werd gezegd. Sterker nog, het luisteren naar en begrijpen van de woorden zou een afleiding van het individuele gebed zijn. Mensen baden wel tijdens de mis, maar hun gebed had geen directe relatie met het bidden van de priester: “(..) people prayed *at* mass. They did not *pray the mass*.”³⁸ Ook de priester zelf begreep vaak niet precies wat hij zei. Het doel was het correct uitspreken van de gebeden, om alleen al hierdoor zonde te vermijden. De originele betekenis van de mis als

---

³⁴ O’Malley, p. 7

³⁵ Livingstone, p. 587

³⁶ Hebblethwaite, P. (1977) *Kerk op Hol, de recente geschiedenis van de Rooms-Katholieke Kerk*. Het wereldvenster, Baarn. p. 24-25

³⁷ Ferrone, R. (2007) *Liturgy: Sacrosanctum Concilium. Rediscovering Vatican II*. Paulist Press, New York. p. 1-5

³⁸ Ferrone, p. 4

gemeenschappelijke daad van het hele lichaam van Christus, was verloren gegaan doordat de liturgie steeds ingewikkelder en ontoegankelijker was geworden in de loop der jaren. Met het lichaam van Christus wordt hier het instituut Kerk bedoeld, waar ook de leken bij horen (het lichaam van Christus kan ook voor het eigenlijke lichaam van Jezus staan of voor het gewijde brood dat tijdens de eucharistie wordt gegeten).³⁹ De mis diende een gezamenlijke aanbidding te zijn, maar was uitgehold en betekenisloos geworden. Hoewel men erbij moest zijn om verlost te worden van zijn zonden, had de mis verder geen inhoudelijke betekenis meer.

Hervorming

Dom Prosper Guéranger van de abdij van Solesmes in Frankrijk was halverwege de 19e eeuw de eerste die de liturgie weer terug wilde brengen naar haar oorspronkelijke betekenis. Hij wilde dat de mis weer werd gevierd volgens het Romeinse model, en keek hiervoor naar de middeleeuwse periode. Hoewel zijn conclusies lang niet altijd accuraat waren en hij te sterk op de middeleeuwse documenten leunde, zorgde Guéranger er wel voor dat liturgie een belangrijk onderwerp werd binnen de kerkvernieuwing.⁴⁰

De Liturgische Beweging kwam echt op gang toen paus Pius X in 1903 een document uitbracht waarin hij stelde dat actieve participatie in de liturgie de onmisbare bron van de ware christelijke geest was.⁴¹ Verschillende abdijen ontwikkelden de beweging vervolgens verder. Eerst was zij vooral gericht op educatie, zodat meer mensen betrokken raakten en er meer kennis vergaard werd. Er werden teksten uit het Latijn in de volkstaal vertaald voor gebruik in de kerkelijke gemeenten. Ook kwamen er instellingen waar lessen in liturgie werden gegeven. Later werd de beweging praktischer en bracht men de liturgie ook naar de mensen in de kerk. Doordat velen de liturgie bestudeerden, was er meer kennis en begrip voor de vernieuwingen en begonnen meer mensen het belang van hervorming van de liturgie in te zien. Men begon te experimenteren met het gebruik van de volkstaal en met dialoog tijdens de mis. Dit deed men al voordat deze experimenten officieel door de Kerk werden goedgekeurd. In 1947 gaf paus Pius XII officiële pauselijke toestemming voor de

---

³⁹ Livingstone, p. 75

⁴⁰ Ferrone, p. 5-6

⁴¹ Ferrone, p. 6

Liturgische Beweging. Hij zei dat gelovigen zich in de mis moesten verenigen met Christus.⁴² Een belangrijke basis voor de hervorming was de terugkeer naar de originele bronnen. Er werden bronnen uit verschillende gebieden en historische perioden gebruikt om tot een nieuwe liturgie te komen. Er werden ook nieuwe teksten geschreven, waarin voor het eerst de participatie van de kerkgangers als een belangrijk deel van de liturgie werd opgenomen. Deze veranderingen hadden effect. Mensen kwamen naar de mis omdat er ineens veel voor hen te doen was en ze begonnen te begrijpen wat hun rol in de liturgie was.⁴³ Ook vóór het concilie vonden er dus al veel veranderingen plaats in de liturgie. Dit zorgde er tijdens het concilie voor dat deze veranderingen relatief gemakkelijk werden geaccepteerd.⁴⁴ De hervormingen waren al gaande; tijdens het concilie hoefden ze alleen nog te worden goedgekeurd.

Sacrosanctum Concilium

Het document over de liturgie dat uiteindelijk werd goedgekeurd door het concilie kreeg de titel *Sacrosanctum Concilium*. Volgens Hebblethwaite werd er met de nieuwe liturgie gestreefd naar “een liturgie die voor nu zou gelden, ofschoon duidelijk verbonden met het verleden, én een liturgie bestemd voor de mensen, het volk Gods, geen elitaire troost voor estheten”⁴⁵. Een toegankelijke mis voor iedereen, met traditionele en moderne elementen, was het doel van de nieuwe liturgie. In de introductie van dit document wordt uitgelegd dat de hervorming van de liturgie heel belangrijk is, omdat in de liturgie de ware identiteit van de Kerk kan worden gevonden. Door middel van de liturgie ontvangen de gelovigen de genade van God. Ook wordt de waarde van alle rechtmatig vastgestelde rituelen binnen de Kerk bevestigd, wat belangrijk was voor christenen die rituelen uitvoerden op een andere dan de Romeinse manier.⁴⁶ Hierin is te zien dat de Kerk openstond voor andere culturen en verschillen in haar gelederen accepteerde. De inhoud van *Sacrosanctum Concilium* zal worden uitgelegd aan de hand van de zeven essentiële concepten die Rita Ferrone in haar boek bespreekt.

---

⁴² Ferrone, p. 9

⁴³ Ferrone, p. 9-11

⁴⁴ O’Malley, p. 5

⁴⁵ Hebblethwaite, p. 31

⁴⁶ Ferrone, p. 21

Het eerste concept is het Paasmysterie. Het Paasmysterie werd al in de Liturgische Beweging beschouwd als verklaring van hoe het mogelijk is dat de redding door Christus in elk historisch tijdperk beschikbaar werd. Bij de doop wordt iemand ondergedompeld in het Paasmysterie, en tijdens de mis wordt dit mysterie elke keer weer gevierd.⁴⁷ Het belangrijkste ritueel tijdens de mis is de eucharistie, het ritueel waarin Jezus Christus zijn lichaam en bloed aan de gelovigen geeft, in de vorm van brood en wijn.⁴⁸ Via de eucharistie kan de gelovige uitdrukking geven aan het mysterie van Christus en de ware aard van de Kerk.⁴⁹ Het Paasmysterie verklaart hoe er via de eucharistie toegang tot God kan worden verkregen. Het omvat de dood van Christus, zijn verrijzenis en zijn verheerlijking. Vóór het concilie werd de liturgie alleen gezien als een viering van de dood van Christus.⁵⁰ De nadruk lag op de menselijke zonde en de boetedoening door Christus via de priester. Het concept van het Paasmysterie laat zien dat de mis elke keer een nieuw begin is. Het mysterie kan niet worden opgelost; het is eerder een waarheid die zo diep is dat het einde ervan niet kan worden gezien. God nodigt de mensen uit tot het mysterie, terwijl de Kerk daarbinnen als gids functioneert.⁵¹ Daarom is het ook belangrijk dat er actief wordt meegedaan aan de mis, om een glimp van het mysterie op te vangen en de visie erop steeds te blijven ontwikkelen.

Het tweede concept is dat de liturgie de meest centrale rol in de Kerk moet gaan innemen. Dit wordt gesteld in Artikel 10 van *Sacrosanctum Concilium*: “[T]he liturgy is the summit toward which the activity of the Church is directed, at the same time it is the font from which all her power flows.”⁵² Naast de liturgie zijn natuurlijk ook nog andere dingen belangrijk, zoals evangelisatie, maar uiteindelijk leiden deze allemaal tot verering, die plaatsvindt in de mis.⁵³ De liturgie wordt gezien als de priesterlijke daad van Jezus Christus en zijn lichaam, de Kerk. Door Christus is het mogelijk om dichterbij God te komen, via de liturgie. Hij is aanwezig in alle aspecten van de mis. Zo kwam er nieuwe aandacht voor de viering van de eucharistie als het hoogtepunt, maar ook als bron van het christelijke leven.⁵⁴

Het derde belangrijke concept is volledige, actieve en bewuste participatie. In artikel 14 wordt gesteld: “Mother Church earnestly desires that all the faithful should be led to that

---

⁴⁷ Sacrosanctum Concilium, artikel 6

⁴⁸ McFarland, p. 170-172

⁴⁹ Sacrosanctum Concilium, artikel 2

⁵⁰ Ferrone, p. 23-24

⁵¹ Ferrone, p. 25

⁵² Sacrosanctum Concilium, artikel 10

⁵³ Ferrone, p. 25-26

⁵⁴ Ferrone, p. 28

fully conscious, and active participation in liturgical celebrations which is demanded by the very nature of the liturgy.”⁵⁵ Men moet gaan deelnemen aan alle handelingen van de mis, zoals woorden, muziek en gebaren, en moet ook geestelijk actiever betrokken zijn, waardoor de participatie ook spiritueel, moreel en intellectueel wordt. De participatie is de bron waaruit de ware christelijke geest voortkomt.⁵⁶ De liturgie wordt een ervaring waarin eenwording met Christus en de verering van God centraal staan.

Het vierde concept dat Ferrone noemt is de erkenning van de waarde van de doop. Door de doop worden mensen ondergedompeld in het Paasmysterie.⁵⁷ Volledige participatie in de mis is het recht en de plicht van de gelovigen op grond van de doop.⁵⁸ Ook mag een gedoopte bepaalde priesterlijke taken uitvoeren. De rol van de leken wordt groter en hun waarde binnen de mis neemt toe. Liturgie wordt een gezamenlijke daad, een daad van de Kerk als geheel. De Kerk is ‘het volk van God’, een organische eenheid met Jezus Christus aan het hoofd.⁵⁹

Het vijfde belangrijke aspect is inculturatie. Eerdere concilies waren vooral gericht op het vaststellen van de uniformiteit van gebruiken in de Kerk. Tijdens dit concilie werd echter gesteld dat de liturgie er niet overal precies hetzelfde uit zal zien, en de ontwikkeling van diverse gebruiken in verschillende culturen werd aangemoedigd.⁶⁰

Het zesde belangrijke aspect is de vernieuwing van boeken, muziek, kunst en voorwerpen die gebruikt werden tijdens de liturgie. Het concilie stelde normen waaraan veranderingen moesten voldoen. Zo was het belangrijk dat ze goedgekeurd werden door de autoriteit van de Kerk, waarbij voor het eerst ook bisschoppen mochten meebeslissen. Daarnaast moesten de hervormingen in overeenstemming zijn met traditie. Alleen relevante en betekenisvolle tradities moesten behouden blijven. Ook moest een nieuw gebruik altijd een bron hebben in de traditie. Dat betekent niet altijd dat het gebruik in precies dezelfde vorm al eerder moest hebben bestaan; het was ook mogelijk dat het zijn oorsprong had in een gebruik waarachter een soortgelijk idee zat.⁶¹ Een andere belangrijke norm voor de vernieuwingen was dat de liturgie meer teksten uit de Heilige Schrift moest gaan bevatten,

---

⁵⁵ Sacrosanctum Concilium, artikel 14

⁵⁶ Sacrosanctum Concilium, artikel 14

⁵⁷ Sacrosanctum Concilium, artikel 6

⁵⁸ Sacrosanctum Concilium, artikel 14

⁵⁹ Ferrone, p. 31-33

⁶⁰ Ferrone, p. 33-38

⁶¹ Ferrone, p. 38-42

omdat daarin belangrijke lessen staan.⁶²

Er wordt ook gedetailleerd beschreven hoe de hervorming moest gaan plaatsvinden. Gerelateerd aan de gezamenlijke participatie was het opnieuw toestaan van het drinken uit de miskelk door leken. Dit vormt samen met het eten van het brood de communie, waarin de gemeenschap met het bloed en lichaam van Christus wordt uitgebeeld. Dit zou zowel bevorderlijk zijn voor de participatie van de leken, als voor de openheid naar andere christelijke Kerken die de miskelk wel deelden.⁶³ Daarnaast is het begrip *noble simplicity* belangrijk, wat inhoudt dat de rituelen kort en duidelijk moeten zijn en geen onnodige herhalingen mogen bevatten. Dit berust op het inzicht dat de waarheid van God eenvoudig is. Er zit weliswaar een diep mysterie achter, maar dat is niet makkelijker te begrijpen door de liturgie ingewikkelder te maken.⁶⁴ Het gebruik van het Latijn was tijdens het concilie een punt van discussie, doordat velen de Latijnse traditie niet verloren wilden laten gaan. In het *Sacrosanctum Concilium* wordt het gebruik van de volkstaal tijdens de mis aangemoedigd, maar tijdens Latijnse rituelen moet het gebruik van de Latijnse taal behouden blijven.⁶⁵ Over muziek, kunst en architectuur stelt het document dat bestaande werken gewaardeerd en behouden moeten blijven, terwijl men open moet staan voor nieuwe kunstvormen die passen bij de nieuwe liturgie. Invloeden vanuit andere regio's zijn welkom.⁶⁶ Het concept van *noble simplicity* is ook hier van toepassing: bisschoppen kunnen beter meer eenvoudige en nobele kunst promoten dan weelderige vertoningen.⁶⁷

Als laatste belangrijk punt van het *Sacrosanctum Concilium* noemt Ferrone educatie en vorming. Om de enorme verandering in de liturgie uit te kunnen voeren, dient er op elk niveau van de Kerk actieve ondersteuning te zijn, die moet voortkomen uit goede educatie en vorming.⁶⁸

Uitvoering

In de eerste tien jaar na het concilie werd er enthousiast begonnen met het doorvoeren van de veranderingen, zowel door het Vaticaan als door de bisschoppen. Volgens Hebblethwaite

---

⁶² Sacrosanctum Concilium, artikel 24-25

⁶³ Ferrone, p. 48

⁶⁴ Sacrosanctum Concilium, artikel 34

⁶⁵ Sacrosanctum Concilium, artikel 36

⁶⁶ Sacrosanctum Concilium, artikel 123

⁶⁷ Ferrone, p. 48-49

⁶⁸ Ferrone, p. 49-50

was het vereenvoudigen van de liturgie niet makkelijk, en was er verschil tussen wat de liturgisten voor ogen hadden en wat er feitelijk gebeurde. Toch was het belang van de mis al snel overal duidelijk, deze kreeg de voornaamste, centrale plaats zoals in het concilie was bepaald.⁶⁹ Er werden nieuwe liturgische boeken geproduceerd waarin participatie werd opgenomen en het werd duidelijk dat de liturgie het werk van alle mensen was. Rituelen werden versimpeld volgens het principe van *noble simplicity*, en waar nodig ook verrijkt. Het Paasmysterie kwam naar voren in the herziene liturgie, en actie kreeg een centrale plaats. Er werden nieuwe documenten en rituelen opgenomen, maar tradities werden daarbij niet vergeten. Elk vernieuwd ritueel werd zorgvuldig onderzocht en samengesteld. De Heilige Schrift was de grondslag voor de lezingen tijdens de mis. Ook werd de liturgie opgenomen in kerkelijke educatie.⁷⁰ Achter deze uiterlijke veranderingen lag een groter principe, aldus Hebblethwaite, namelijk dat men ging beseffen welke rol de Kerk in de wereld speelde. Aartsbisschop Dwyer van Birmingham wees erop dat de nieuwe liturgie het evenwicht zou moeten herstellen tussen privé- en gemeenschapsspiritualiteit.⁷¹ De nieuwe maatregelen moesten zorgen voor een andere kijk op en ervaring van de liturgie.

Naast de productie van nieuwe liturgische boeken in Rome, kwam de hervorming ook op andere gebieden op gang. In missen overal ter wereld werd de volkstaal nu vaker gebruikt en het interieur en de kunst in kerken kwamen er anders uit te zien. Tijdens de mis was er nieuwe muziek, leken mochten lezingen geven, vrouwen droegen geen sluiers meer en er waren nog veel meer veranderingen. Door deze uiterlijke veranderingen veranderde ook de betekenis van de mis. De priester praatte niet langer tegen de muur maar stond met zijn gezicht naar de mensen en het altaar, dat nu in het midden stond.⁷² Hij richtte zich nu ook tot de mensen in plaats van alleen tot God. Het beeld van de eucharistie als maaltijd in navolging van Jezus werd zo duidelijk, samen met de priester zaten de mensen “aan tafel”. De priester was niet meer een middelaar tussen God en de gemeente, maar was nu eerder een voorganger die de gemeente leidde in het gebed.⁷³ De kerkgangers waren de samengekomen Kerk, met Christus aanwezig in hun midden. Veel gelovigen gingen rond deze tijd ook voor het eerst de Bijbel lezen, en begrepen daardoor wat er werd gezegd in de

---

⁶⁹ Hebblethwaite, p. 29

⁷⁰ Ferrone, 54-57

⁷¹ Hebblethwaite, p. 29-30

⁷² Hebblethwaite, p. 31

⁷³ Hebblethwaite, p. 31

mis. De leken voelden zich dichter bij de rituelen staan, en daardoor dichter bij Christus zelf.⁷⁴

Toch waren er ook problemen tijdens de uitvoering van *Sacrosanctum Concilium*. Zo bracht het vertalen van de officiële teksten vanuit het Latijn in de volkstaal soms moeilijkheden met zich mee. Er werd een speciale commissie opgezet met als doel het vertalen van de liturgische teksten in het Engels. Dit bleek echter lastig te zijn, omdat modern Engels niet altijd geschikt is om godsdienstige begrippen onder woorden te brengen.⁷⁵ Daarnaast gingen er soms dingen van waarde verloren doordat de hervormingen te letterlijk werden genomen. Ook werden de hervormingen soms niet goed begrepen door de leken omdat de veranderingen te snel gingen en niet goed werden uitgelegd. Bovendien waren er mensen die het niet eens waren met het idee achter de nieuwe liturgie, wat voor spanningen zorgde. Hoewel door veel van de gelovigen in de vernieuwde mis een nieuwe vitaliteit ontdekt werd die hun gevoel voor het heilige versterkte, betekende voor deze groep conservatieven het verloren gaan van de oude liturgie en de heilige taal ook het verloren gaan van het gevoel van mysterie van de religie.⁷⁶

Zo'n twaalf jaar na het einde van het concilie stopte de creatieve input vanuit het Vaticaan omdat er op dat moment genoeg richtlijnen waren opgesteld. In de tien jaar daarna groeide het begrip voor de vernieuwingen en werd de praktijk dichter bij de idealen van het concilie gebracht. Er begon een periode van stabilisatie, waarin de liturgische veranderingen werden geaccepteerd en langzaam doorgevoerd.⁷⁷

Maar juist op het moment dat de liturgie overal vaste vorm begon te krijgen, kwam er in 1984 een keerpunt, toen paus Johannes Paulus II erin toestemde dat de Tridentijnse mis weer werd uitgevoerd.⁷⁸ Dit was een reactie op het conflict met Marcel Lefèbvre, een Franse aartsbisschop die aan het hoofd stond van een zeer traditionalistische beweging die uitdroeg dat het Vaticaan te ver was gegaan in haar streven naar verandering.⁷⁹ Lefèbvre had al sinds het concilie onenigheid met de autoriteiten van de Kerk en was al vaak door hen op de vingers getikt voor zijn ideeën, bijvoorbeeld toen het hem verboden werd

---

⁷⁴ Ferrone, 57-59

⁷⁵ Hebblethwaite, p. 32

⁷⁶ Ferrone, 59-61

⁷⁷ Ferrone, p. 65-66

⁷⁸ Ferrone, p. 68

⁷⁹ Henderickx, A. en Kenis, L. (1979) *De zaak Lefèbvre*. Davidsfonds, Leuven. p. 11

traditionalistische priesters op te leiden.⁸⁰ Toch voelde de Kerk een druk en werden er concessies aan de ideeën van Lefebvre en andere conservatieven gedaan; men ging weer dichter naar het Latijn door meer letterlijke vertalingen in te voeren, waarbij minder de nadruk werd gelegd op begrijpelijkheid. Hoewel het doel hierbij was om de identiteit en eenheid van de Kerk te behouden, ging deze ontwikkeling in tegen belangrijke doelen van het concilie, zoals oecumene, inculturatie, duidelijkheid en begrijpelijkheid. Deze door Rome ingezette veranderingen stuitten dan ook op veel tegenstand vanuit alle hoeken van Europa. Veel bisschoppen wilden wel verandering, maar in het Vaticaan voerde de conservatieve stem de boventoon.⁸¹ Veel teksten kwamen weer zeer dicht bij hun preconciliaire voorgangers. Uiteindelijk was Rome toch nog huiverig voor te veel verandering.

Conclusie

De hervorming die de Kerk met het Tweede Vaticaans Concilie tot stand wilde brengen, heeft veel veranderd voor Katholieken. Zo ziet de mis er in veel opzichten heel anders uit dan voor het concilie. Wat dit betreft is de hervorming geslaagd en zijn veel van de speerpunten uit het *Sacrosanctum Concilium* uitgevoerd. Toch kwam de Kerk op een aantal dingen terug nadat de veranderingen eenmaal waren doorgevoerd. Dit is toe te schrijven aan het conflict tussen traditie en hervorming in de Kerk. Aan de ene kant is vernieuwing hard nodig, om de Kerk bij de tijd te brengen of te houden en het religieuze leven aan te laten sluiten bij het gewone leven. Nieuwe invloeden moeten worden toegestaan om de toegankelijkheid van de Kerk te blijven waarborgen. Aan de andere kant is behoud van traditie ook belangrijk omdat dit de identiteit van de Kerk bepaalt. In de vele tradities van de Kerk zit een rijke achtergrond en geschiedenis verborgen, en ook die moet behouden blijven. Daarnaast is traditie belangrijk om eenheid te bewaren binnen de Kerk. De ideeën van de Kerk over het samengaan van traditie en vernieuwing waren goed maar bleken in de praktijk toch moeilijk te realiseren, waardoor de Kerk uiteindelijk toch teruggreep op vertrouwde tradities.

Wat betreft de participatie in de Kerk heeft de hervorming zeker invloed gehad. Participatie is volgens paus Pius XII de ware bron van de christelijke geest. Dichterbij de

---

⁸⁰ Hendrickx en Kenis, p. 36

⁸¹ Ferrone, p. 68-76

rituelen staan betekent ook dichterbij God staan. Door de mensen meer te laten participeren werd de liturgie een ervaring van het samenkomen van het volk van God en voelde men zich dichterbij God staan. Deze participatie werd bereikt door de liturgie een andere vorm te geven, toegankelijker te maken en de leken er een prominentere rol in te geven. Mensen zijn daardoor tegenwoordig veel meer betrokken bij de mis dan vroeger. Het is een daad van de gemeenschap geworden, waarbij de gelovigen samen God vereren. Het uitvoeren van bijvoorbeeld de eucharistie laat de gelovige meer het contact met Jezus voelen dan voorheen. De rituelen zorgen ervoor dat de gelovigen een glimp van het Goddelijke mysterie op kunnen vangen. De mis heeft weer betekenis gekregen en het is veel meer een gemeenschappelijke ervaring geworden dan een stil toekijken. Wat dat betreft is de mis dichterbij zijn oorspronkelijke doel gekomen: in de Bijbel staat vaak dat gelovigen dingen moeten *doen* om zichzelf in contact met God te brengen. Alleen toekijken terwijl de priester alles uitvoert is dus niet genoeg. Doordat er actievere participatie is op alle vlakken van de mis, zijn leken nu echt zelf betrokken bij verering.

Discussie

Er bestaan veel verschillende meningen over de uitwerking van het concilie. Sommigen vinden dat het concilie zijn belangrijkste doel, het actiever participeren van de leken, heeft bereikt, terwijl anderen menen dat er nog een lange weg te gaan is. Ook zijn er mensen die vinden dat de hervorming is mislukt en dat er een nieuwe hervorming nodig is. En dan is er nog de conservatieve groep die liever helemaal geen veranderingen in de Kerk had gezien. Het is moeilijk om voor zo'n groot instituut als de Rooms-Katholieke Kerk gemeenschappelijke doelen op te stellen waar iedereen achter staat. Of het doel van de actieve participatie nu is behaald of niet, er zullen altijd mensen blijven die vinden dat dit helemaal niet belangrijk is in vergelijking met de eeuwenoude tradities van de Kerk. Daarnaast is het de vraag of de Kerk de snelle ontwikkelingen van de moderne tijd wel allemaal kan bijbenen en of dit wel wenselijk is. Hebblethwaite noemt de kracht van de onveranderde liturgie, die als Petrus, de rots, onwrikbaar tussen de golven van dwaling en verscheidenheid stond.⁸² Misschien is een eeuwenoude traditie juist belangrijk in een veranderende wereld, en hoeft de religie niet bij de moderniteit aan te sluiten. Zit haar

---

⁸² Hebblethwaite, p. 26

kracht niet juist in het mysterie en haar afstand van het dagelijkse leven? Toch laat mijn ervaring tijdens een Tridentijnse mis, die nog op een aantal plekken in Nederland gevierd wordt, iets anders zien. Er waren weinig kerkgangers aanwezig en dit was ook niet zo vreemd; het was een weinig interessante mis waarbij we als kerkgangers nauwelijks iets te doen hadden en we bovendien de gebeden en gezangen niet konden verstaan. Naar mijn mening past een passieve viering als deze niet meer bij de moderne tijd en is de huidige mis, waarin actieve participatie centraal staat, tegenwoordig veel geschikter. Het is waarschijnlijk dat het aantal kerkbezoekers nog sneller was verminderd sinds het concilie dan nu het geval is, wanneer de Tridentijnse mis de meest gangbare mis was gebleven.

De cognitieve processen achter religieuze participatie

Discipline: Cognitiewetenschap

Inleiding

Het Tweede Vaticaans Concilie was een grote internationale kerkelijke vergadering die als belangrijkste doel had de kerk aan te passen aan de moderne tijd. Een van de belangrijkste veranderingen die voortkwamen uit het Concilie was de bevordering van de participatie van de kerkgangers tijdens de liturgie. De kerkgangers moesten actiever gaan deelnemen aan de liturgische vieringen. De liturgie is het totaal van alle voorgeschreven gebeden, handelingen, liederen en ceremonieën die plaatsvinden tijdens de mis in de Rooms-Katholieke Kerk. Het volgende citaat geeft een beschrijving van de participatie voor het Tweede Vaticaans Concilie: “Even though we sang songs, we usually sang the same ones over and over again. Every Sunday, the service consisted of the same structure: welcome, song, reading, song, sermon, song, prayer, song. The minister read from the same book, the Bible, every week. The same people who clapped to the songs one week usually did the next, and those who stood still usually did so every Sunday.”⁸³

Een vraag die onontkoombaar rijst naar aanleiding van het besluit van het concilie is: “Hoe moet men actief deelnemen?” De kerk beantwoordde deze vraag als volgt: “To promote active participation, the people should be encouraged to take part by means of acclamation, responses, psalmody, antiphons, and songs, as well as by actions, gestures and bearing.”⁸⁴ Een goed begrip van de rituelen en gebeden moet ervoor zorgen dat de kerkgangers met toewijding en in volledige samenwerking deelnemen aan de heilige

---

⁸³ Shield, J. *Life of the liturgy*. Updated 16 februari 2012. <<http://a-wandering-pilgrim.blogspot.nl/2012/02/life-of-liturgy.html>> op 21-11-2013

⁸⁴ Paus Paulus VI, (1963). *Sacrosanctum Concilium: Constitution on the Sacred Liturgy*. Uit het archief van www.vatican.va, http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_nostra-aetate_en.html op 21-11-2013

handelingen en zich bewust zijn van wat ze doen. Kortom: actieve participatie wordt bereikt door het uitvoeren van mentale, lichamelijke, en emotionele handelingen. Al deze handelingen hebben een belangrijke cognitieve basis. In dit hoofdstuk zal verder worden ingegaan op de cognitieve aspecten van liturgische participatie binnen de Rooms-Katholieke Kerk. De belangrijkste veranderingen die werden ingevoerd na het Tweede Vaticaans Concilie zijn de volgende drie:

- Er werd in plaats van het Latijn gebruik gemaakt van de volkstaal tijdens de mis.
- De priester stond tijdens de mis niet meer met zijn rug maar met zijn gezicht naar de kerkgangers.
- De mis was niet langer een schouwspel waarbij de kerkgangers de rituelen enkel waarnamen; ze namen ook daadwerkelijk deel aan het opzeggen van de gebeden en het zingen van de liederen.⁸⁵

Alle deze veranderingen hebben effect op de participatie, en brengen dus ook een verandering in de cognitieve processen met zich mee. In dit disciplinaire hoofdstuk zal specifiek ingegaan worden op de manier waarop de cognitieve processen in de kerkgangers door de hierboven genoemde liturgische veranderingen werden beïnvloed. Eerst zal uitgelegd worden wat actieve participatie in cognitief opzicht inhoudt. Vervolgens zullen de drie belangrijkste veranderingen in de liturgie worden geanalyseerd aan de hand van drie typen processen: geheugenprocessen, identificatieprocessen en ervaringsprocessen. Tenslotte volgt een conclusie.

Wat is actieve participatie?

Actieve participatie betekent dat er deelgenomen wordt aan het uitvoeren van handelingen. De liturgische veranderingen die na het Tweede Vaticaans Concilie werden ingevoerd hadden als doel het gedrag en denken van mensen zo te veranderen dat ze actiever gingen participeren tijdens de mis. Deze gedragsveranderingen zijn een geschikt onderwerp voor de cognitiewetenschap, omdat de hersenen voor een groot deel ons gevoel en onze gedachten reguleren die weer invloed kunnen hebben op hoe wij ons gedragen.

Actieve participatie valt volgens Glock op te delen in vijf dimensies. Deze dimensies zijn: geloof, beoefening, kennis, ervaring, en consequentie.⁸⁶

---

⁸⁵Ferrone, R. (2007) *Liturgy: Sacrosanctum Concilium. Rediscovering Vatican II*. Paulist Press, New York, p. 1-5

De geloofsdimensie houdt in dat de gelovige de dogma's van het geloof dat hij aanhangt als waarheid beschouwt. De tweede dimensie, beoefening, omvat handelingen van aanbidding en toewijding. Hierbinnen kunnen 'ritueel' en 'devotie' worden onderscheiden. Ritueel betreft de heilige tradities waaraan deelgenomen moet worden. Hierbij gaat het vooral om het gemeenschappelijk geloven. Devotie is een aanduiding van de persoonlijke handelingen die iemand voor zijn geloof verricht, zoals bidden. De ervaringsdimensie gaat over het werkelijk ervaren van een hoger, bovenaards wezen: God. De kennisdimensie heeft betrekking op het feit dat een religieus persoon wordt geacht over enige kennis van de basisprincipes van het geloof en de heilige Schriften te beschikken. Dit wil niet zeggen dat om goed te kunnen geloven het hele geloof begrepen dient te worden, maar dat enige basiskennis vereist is voor het aanvaarden van een religie. De consequentiedimensie beschrijft wat mensen doen als gevolg van hun religieuze overtuigingen, gevoelens en handelingen.⁸⁷ Deze dimensie is echter niet van direct belang bij religieuze participatie.

Op grond van de dimensies van Glock kan worden verondersteld dat actieve participatie afhankelijk is van veel verschillende principes. Vanuit psychologisch oogpunt worden er in dit onderzoek de volgende cognitieve processen afgeleid uit de dimensies van Glock: het geheugen, identificatie en ervaring. Het *geheugen* omdat de kennisdimensie veronderstelt dat mensen kennis van basisprincipes moeten hebben. Daarnaast kan iemand het geloof pas beoefenen wanneer hij de bijbehorende handelingen kan onthouden. Het tweede cognitieve proces is *identificatie*, omdat het geloof als waarheid beschouwd moet worden en dus moet aansluiten bij de ideeën en gedachten die iemand al heeft. Ook bij het gemeenschappelijk geloven is identificatie belangrijk, omdat een religieuze gemeenschap een groep is waar men elkaar moet accepteren en waar men bij wil horen, voordat gezamenlijk geloven kan plaatsvinden. Hierop zal later uitgebreider op worden ingegaan. Het laatste cognitieve proces is de *ervaring*, omdat in contact komen met God het uiteindelijke doel is van geloven, maar zeker ook van de liturgie.

Aan de hand van deze cognitieve processen zullen de drie belangrijkste door het concilie ingevoerde veranderingen worden besproken.

---

⁸⁶ Glock, C. Y. (1962). On the study of religious commitment. *Religious Education Research Supplement*, p. 42

⁸⁷ Stark, R., Glock, C.Y. (1968) *American Piety: The nature of religious commitment*. University of California Press, p. 14-16

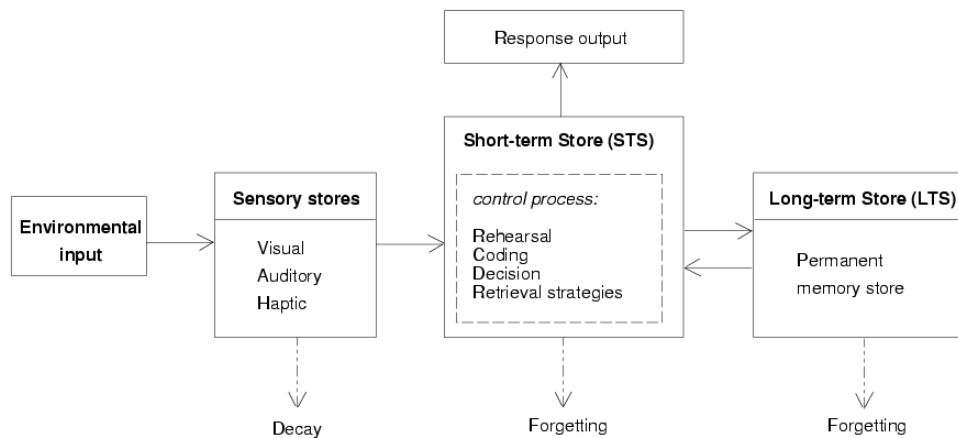
Geheugen en participatie

Liturgie is het geheel van alle voorgeschreven plechtige handelingen van een kerkdienst. Hieronder vallen de gebeden, de ceremonieën en de liederen die gezongen worden. Het vereren van God tijdens de heilige Mis gaat gepaard met fysieke handelingen als opstaan en zitten, zingen en lezen en het maken van specifieke gebaren. Door al deze verschillende handelingen wordt er een beroep op de hersenen gedaan. Het waarnemen en interpreteren van, en het reageren op de gelezen Bijbelse teksten en de beluisterde muziek vinden allemaal plaats in de hersenen. Al deze handelingen moeten onthouden worden om tijdens de mis opgeroepen te kunnen worden.

Het geheugen in een notendop

Om geheugenprocessen tijdens de liturgie in meer detail te kunnen bekijken zal er eerst een kort overzicht gegeven worden van de werking van het geheugen. Het geheugen is een zeer complex systeem met als drie belangrijkste taken het coderen, opslaan, en het terugvinden van informatie. Informatie komt vanuit de omgeving het sensorische geheugen binnen en wordt dan eerst in het kortetermijngeheugen opgeslagen. Deze informatie kan uiteindelijk ook in het langetermijngeheugen opgeslagen worden.

Het sensorische geheugen heeft een vrij grote capaciteit, maar informatie kan er slechts gedurende zeer korte tijd worden opgeslagen. Het kortetermijngeheugen is een tijdelijke opslagplaats voor informatie. Het werkgeheugen vormt er een onderdeel van. In het werkgeheugen wordt informatie tijdelijk opgeslagen en aangepast, zodat deze gebruikt kan worden bij het uitvoeren van verschillende complexe taken. Het werkgeheugen, dat met aandacht samenhangt, kan een beroep doen op zowel informatie in het kortetermijngeheugen als op informatie die zich in het langetermijngeheugen bevindt. Het langetermijngeheugen is de opslagplaats voor informatie die jaren later nog kan worden teruggehaald. In het schema hieronder zijn deze verschillende geheugensystemen weergegeven.

Atkinsons & Shiffrin's modal model⁸⁸

De verschillende geheugensystemen staan met elkaar in verbinding. Informatie die via de zintuigen het sensorische geheugen binnenkomt kan dankzij het schenken van aandacht in het kortetermijngeheugen geplaatst worden. Door herhaling en oefening blijft informatie langer in het werkgeheugen hangen en kan het uiteindelijk ook in het langetermijngeheugen een plek gegeven worden.

Het onthouden van informatie gaat makkelijker wanneer deze gekoppeld wordt aan visuele voorstellingen, emotionele herinneringen, of bepaalde woorden.⁸⁹ De 'levels of processing hypothesis' van Craik en Lockhart (1972) stelt dat informatie op verschillende 'diepten' wordt verwerkt. Bij een geschreven woord wordt eerst het visuele aspect opgeslagen, vervolgens de auditieve informatie van het woord, en als laatste de betekenis. Hoe dieper het verwerkingsniveau en hoe meer zintuigen bij het onthouden betrokken zijn, hoe beter de informatie wordt onthouden.⁹⁰ Al deze informatie kan worden gezien als losse concepten die via verbindingen tussen neuronen aan elkaar gekoppeld zijn. Tijdens het vormen van herinneringen verandert de effectiviteit van deze verbindingen.⁹¹ Wanneer een woord uit het geheugen wordt opgehaald, worden ook de betekenis en visuele representatie geactiveerd in de hersenen.

⁸⁸ Atkinson, R., Shiffrin, R. (1968) *Modal model*. Van < <http://psychology4a.com/Memory1.jpg> > op 03-03-2014

⁸⁹ Baddeley, A. Eysenck, M., Anderson, M. (2009) *Memory*. Psychology Press, New York, p. 96

⁹⁰ Baddeley, p. 100

⁹¹ Bolhuis, J.J. (2005). *Op zoek naar het brein achter ons geheugen* in Dijkgraaf, R.H. *Natuurkundige Voordrachten, nieuwe reeks no.38*. Vis Offset, Alphen aan de Rijn, p. 46

Taal en het geheugen

Omdat de mis voor het Tweede Vaticaanse Concilie in het Latijn gehouden werd hoorden de meeste gelovigen de gebeden en liederen in een taal die ze niet begrepen. De kerkgangers hoefden, afgezien van af en toe een gesproken respons op het koor, niet echt in de mis te participeren. Het in de mis gebruikte Latijn kan worden vergeleken met een verzameling 'non-woorden', omdat het gaat om weliswaar uitspreekbare maar niet begrijpelijke woorden. Wanneer mensen woorden lezen of nazeggen die ze kennen en begrijpen, wordt er na het lezen van een deel van het woord ondersteuning geboden vanuit het mentale lexicon, het gebied in het langetermijngeheugen waarin verschillende eigenschappen van woorden worden opgeslagen.⁹² Door deze ondersteuning wordt na het horen of lezen van een deel van het woord in een tekst het woord verder verwerkt zonder dat de rest van het woord wordt gehoord of gelezen, omdat de context sturend werkt in de woordherkenning. Bij non-woorden, en bij het in de liturgie gehoorde Latijn, vindt er geen herkenning plaats. De woorden moeten in dat geval volledig en nauwkeurig worden verwerkt en gedecodeerd om ze te kunnen nazeggen en uiteindelijk te onthouden.⁹³ Mede doordat er geen herkenning vanuit het langetermijngeheugen plaatsvindt is de maximale hoeveelheid informatie die iemand zich direct na aanbieding kan herinneren, de geheugenspanne, bij non-woorden veel kleiner dan bij bekende woorden.⁹⁴ Doordat er bovendien niet actief wordt deelgenomen aan het opzeggen van de gebeden en het zingen van de liederen zal het zeer veel herhaling kosten om bij de kerkgangers een vorm van herkenning te creëren voor de teksten. Bij het leren van de vertaling of betekenis van onbekende woorden blijkt de geheugenspanne toe te nemen. Bij het leren van de vertaling wordt er een link met het langetermijngeheugen gemaakt voor de, in dit geval Latijnse, onbekende woorden.⁹⁵ In het langetermijngeheugen is er niet alleen informatie over de klank van het woord, maar ook essentiële informatie als de betekenis en grammaticale regels van het woord.⁹⁶ Om

---

⁷⁵ Mentaal Lexicon (2014). Van < <http://www.slo.nl/primair/leergebieden/ned/taalsite/lexicon/00481/>> op 02 december 2013

⁹³ Braams, T. (2002) De zin van onzinwoorden, *Tijdschrift voor remedial teaching*. 5-9, Betelgeuze, Zoetermeer, p. 1-3

⁹⁴ Hulme, C., Maughan, S. (1991) Memory for familiar and unfamiliar words: Evidence for a long-term memory contribution to short-term memory span, *Journal of Memory and Language* 30(6), Academic Press, Orlando, p. 691

⁹⁵ Hulme, p. 694

⁹⁶ Baddeley, p. 27

gelovigen actief te laten participeren moest de taal wel veranderen naar de volkstaal, omdat dit met het Latijn geen haalbare zaak zou zijn.

Toen na het concilie besloten werd de mis voortaan in de volkstaal te houden en de kerkgangers actief te laten deelnemen aan de gebeden en liederen werd er ineens veel meer van hun geheugen gevraagd. De bezoekers werden geacht de teksten te kennen en op de juiste momenten de goede handelingen uit te voeren. Het feit dat de kerkgangers de teksten in een begrijpelijke taal konden leren, vergemakkelijkte het onthouden ervan. Juist de betekenis van een woord is een belangrijke factor, omdat hiermee in de hersenen een sterke link kan worden gelegd met andere informatie in het geheugen die met het woord te maken heeft. Ook de actieve deelname aan het opzeggen van de gebeden en het zingen van de liederen zorgde ervoor dat de teksten gemakkelijker onthouden werden dan voorheen.

Nog afgezien van het deelnemen aan de gebeden en liederen in de mis heeft de vervanging van het Latijn door de volkstaal ervoor gezorgd dat het zowel het langetermijngeheugen als het kortetermijngeheugen intensiever gebruikt werd tijdens de liturgie. Doordat de teksten betekenisvol werden voor de kerkganger werden er in de hersenen sterkere verbindingen gemaakt tussen de woorden en – onder andere – de handelingen en emoties die hierbij komen kijken.

Aankijken en het geheugen

Een andere belangrijke beslissing van het concilie was dat de priester de kerkgangers voortaan zou aankijken tijdens de mis. Voor het concilie stond hij met zijn rug naar de kerkgangers, waardoor wat hij zei bijna niet te verstaan was. Gerichtheid op het publiek tijdens het spreken zorgt niet alleen voor betere verstaanbaarheid; een directe blik is ook erg belangrijk voor de non-verbale communicatie.

Het gezicht is een belangrijk maar ook een complex onderdeel van non-verbale communicatie. Omdat het gezicht in staat is tot zoveel expressies is het moeilijk om deze allemaal te kunnen onderscheiden. Toch kan alleen al elkaar aankijken of een directe blik van iemand heel veel effect hebben op het gedrag van een persoon. Emoties, houding, betrokkenheid en leren: bij al deze zaken speelt een directe blik een belangrijke rol. Met name bij het effect dat een directe blik op het leren heeft speelt ook het geheugen een rol. Verschillende onderzoeken hebben aangetoond dat oogcontact tussen leraar en leerling een

positieve bijdrage levert aan het leerproces.⁹⁷ Dit komt doordat de leerling zich er meer door op zijn gemak voelt en gemotiveerder is. De relatie tussen het hebben van een positief gevoel en het hebben van oogcontact is aangeleerd.⁹⁸ Oogcontact is echter ook een vorm van sociaal gedrag, en zorgt bij leraar-leerling situatie voor een gevoel van meer zelfvertrouwen, intimiteit, en goedkeuring bij de leerling.⁹⁹ Mensen voelen een sterkere affectie en verbondenheid met iemand die ze aankijken.¹⁰⁰ Ook is gebleken dat het aankijken van de leraar ervoor zorgt dat de leerlingen beter participeren in de leersituatie en er ook meer voldoening uit putten.¹⁰¹ Dat de leerling betere prestaties levert wanneer zij meer zelfvertrouwen heeft, gemotiveerder is en zich meer op haar gemak voelt valt te verklaren door het pygmalion-effect.¹⁰² Het pygmalion-effect wil zeggen dat de leerling zich gaat gedragen naar de verwachtingen van de leraar. Bij hogere verwachtingen of een positievere benadering, die bijvoorbeeld worden gecreëerd door oogcontact, zal de leerling dus beter presteren.

In het geval van de mis betekent het aankijken van de priester dat de kerkgangers beter gemotiveerd zullen zijn om de rituelen te leren en erin te participeren. Kerkgangers die de priester tijdens de mis aankijken zullen zich meer met hem en het geloof verbonden voelen – en uiteindelijk ook met elkaar. In de paragraaf over identificatie zal hier verder op worden ingegaan. Een ander effect van het aankijken op het geheugen van de kerkgangers is dat ze meer zintuigen zullen gebruiken bij het deelnemen aan de mis. Naast auditieve informatie wordt nu ook visuele informatie belangrijk. Meer zintuiglijke input leidt tot meer verbindingen in het geheugen waardoor het onthouden van de informatie gemakkelijker wordt gemaakt.

Door de combinatie van verstaanbare volkstaal en de directe blik van de priester werd het onthouden van rituelen en teksten vereenvoudigd. Dit was ook wel nodig, want de derde belangrijke verandering na het concilie hield in dat de kerkgangers actief moesten gaan deelnemen aan de gebeden en gezangen.

---

⁹⁷ Jones, R., Russel, J. (1971) Mediation of experimenter effects, *Journal of personality and social psychology* 20(1), p.70

⁹⁸ Kleinke, C. L. (1986). Gaze and eye contact: a research review. *Psychological bulletin*, 100(1), p. 80

⁹⁹ Otteson, J.P., Otteson, C.R. (1979) Effect of teacher's gaze on children's story recall. *Perceptual and Motor Skills* 50(1), p. 35

¹⁰⁰ Breed, G., Porter, M. (1972) Eye contact, attitudes, and attitude change among males, *The Journal of genetic Psychology* 120, p. 211

¹⁰¹ Jones, p. 84

¹⁰² Rosenthal, R., & Jacobson, L. (1968). Pygmalion in the classroom, *The Urban Review*, 3(1), p. 20

Actieve deelname en het geheugen

Na het concilie werden kerkgangers geacht actief deel te nemen aan het opzeggen van gebeden en het zingen van liederen. In eerste instantie kenden de kerkgangers de teksten nog niet uit hun hoofd. Hier was een leerproces voor nodig. We vermeldden al dat de verstaanbare volkstaal en de directe blik van de priester ervoor zorgen dat alle rituelen, waaronder de gebeden en liederen, gemakkelijker onthouden worden. Herhaling is een van de belangrijkste handelingen tijdens het leren, en de mis bevat inderdaad een aantal vaste gebeden en gezangen die elke dienst herhaald worden. Maar met alleen herhaling kom je er niet: uit verschillende experimenten is gebleken dat herhaling van het te leren materiaal zonder motivatie en inspanning van de leerling om het aangeboden materiaal te verwerken niet tot leren leidt.¹⁰³

Het uit het hoofd kennen van de rituelen resulteert nog niet in de actieve participatie waar het Tweede Vaticaans Concilie naar streefde. Daarvoor zijn identificatie met zowel het geloof als de medekerkgangers en de ervaring van eenwording met Christus ook erg belangrijk.

Identificatie

Om je met iets of iemand te kunnen identificeren is er eerst een gevoel van zelf nodig. Er is echter geen plek in de hersenen aan te wijzen waar dit idee van de 'zelf' zich bevindt en het concept zelf kent tevens veel verschillende definities.¹⁰⁴ In het onderzoek van Decety en Chaminade suggereren zij, dat het gevoel van 'zelf' ontstaat door de activiteit van de hersenen tijdens interacties met andere 'zelfs'. Zij stellen dat de verbinding tussen de 'zelf' en de ander wordt ondersteund door een gedeeld representatie netwerk, oftewel een zelfde netwerk waarmee kennis uit de buitenwereld wordt opgeslagen. Dit gedeelde netwerk zorgt er voor dat de 'zelf' zich de ander kan voorstellen, gedachten en gevoelens richting de ander kan ontwikkelen, sympathie voor de ander kan hebben, en kan ook helpen bij psychologische identificatie met de ander.¹⁰⁵

---

¹⁰³Baddeley, p. 76

¹⁰⁴ Decety, J., Chaminade, T. (2003). When the self represents the other: A new cognitive neuroscience view on psychological identification. *Consciousness and cognition*, 12(4), p. 578.

¹⁰⁵ Decety, & Chaminade, p. 578

Een belangrijk aspect van identificatie is psychologische inclusiviteit, hoe iemand de 'zelf' als onderdeel van een grotere groep beschouwt.¹⁰⁶ Hierbij gaat het er niet zo zeer om dat de mensen elkaar fysiek kennen, maar om dat ze bepaald gedrag, normen, regels, en bepaalde verwachtingen delen. Er vindt een transformatie plaats van het zien en categoriseren van jezelf en anderen als individuen naar het zien van jezelf en anderen in termen hun representativiteit voor een bepaalde sociale groep.¹⁰⁷ Deze transformatie is de overgang van het hebben van een eigen identiteit naar het hebben van een sociale identiteit. De sociale identiteit is een concept wat Tafjel gebruikt in zijn *Social Identity theory* om intergroepsrelaties te verklaren. Deze theorie veronderstelt dat de definitie die je aan je zelf geeft, en daarmee ook je zelfvertrouwen, wordt beïnvloed door het horen bij bepaalde groepen¹⁰⁸, zoals een religie. Volgens de *Social Identity Theory* zijn het beeld dat je van jezelf hebt en de groep waartoe je behoort met elkaar verbonden. Bij identificatie gebeuren er twee belangrijke dingen: de 'in-group' (de groep waarmee men zich identificeert) wordt vaak overgewaardeerd, zodat de eigen waarde omhoog gaat; de 'out-group' (bestaande uit iedereen die niet binnen de eigen groep valt) daarentegen wordt ondergewaardeerd, waardoor de leden van de in-group zich nog beter gaan voelen.¹⁰⁹ Dus, "*it is assumed within the theory that associated with that identification is a need for some positive distinctiveness, a need which is thought to be often satisfied through social comparisons to heighten differences between groups*"¹¹⁰ Sociale identiteit berust dus op de sociale vergelijkingen tussen verschillende groepen. Door middel van zelf categorisatie, het proces dat je jezelf ziet als lid van een bepaalde groep en daarmee automatisch niet lid van andere groepen, wordt iemand zijn perceptie van zichzelf 'gedepersonaliseerd'¹¹¹. Dit betekent dat iemand zich meer als een exemplaar van een sociale categorie, dan als een uniek individu gedefinieerd door hun verschillen met anderen. Een proces wat hiermee hand in hand gaat is het proces

---

¹⁰⁶ Deaux, K. (1996). Social identification. In T. Higgins & A. W. Kruglanski, *Social psychology*, New York: Guilford Press, p. 777

¹⁰⁷ Abrams, D., Hogg, M. A. (2010). Social identity and self-categorization. *The SAGE handbook of prejudice, stereotyping and discrimination*, p. 179

¹⁰⁸ Deaux, p. 778

¹⁰⁹ Ysseldyk, R., Matheson, K., Anisman, H. (2010) Religiosity as Identity: toward an understanding of religion from a social identity perspective, *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), p. 60

¹¹⁰ Oaker, G., Brown, R. (1986) Intergroup relations in a hospital setting: A further test of social identity theory. *Human Relations*, 39, p. 768

¹¹¹ Burris, C., Jackson, L. (2000). Social identity and the true believer: Responses to threatened self-stereotypes among the intrinsically religious. *British Journal of Social Psychology*, 39(2), p. 258

van zelf-stereotypering. Hierbij gaat iemand zich steeds meer zien volgens de stereotypen die hem verbindt met de sociale groep. Individuele groepsleden zijn dan ook bereid om zichzelf en hun gedrag zo aan te passen dat ze goed passen bij de stereotypen van de groep.¹¹² Op deze manier probeert iemand een zo goed mogelijk lid van de groep te zijn, en zo de eigenwaarde te verhogen. Individuen zijn continu op zoek zijn naar bevestiging of het vaststellen van positieve onderscheiding in het voordeel van de eigen groep. Dit wordt gemotiveerd door een onderliggende behoefte aan het verhogen van het zelfvertrouwen en het vergroten van de eigenwaarde.¹¹³

De belangrijkste sociale categorieën waaromheen mensen hun sociale identiteit hebben gevormd zijn: geslacht, etniciteit, nationaliteit en religie.¹¹⁴ Zoals bij alle groepsidentificaties delen mensen die zich identificeren met een bepaalde religieuze groep een bepaalde overtuiging, zien hun lidmaatschap als kern van hun zelfbeeld, en halen een gevoel van individueel en collectief zelfvertrouwen uit dit lidmaatschap. Religie heeft als sociale groep echter ook een aantal unieke eigenschappen die religieuze identificatie persoonlijk significanter kan maken dan bij andere sociale groepen.¹¹⁵ Zo kent religie een morele autoriteit en een uniek overtuigingsstelsel. Daarnaast biedt het een systeem waarin overtuigingen zo worden gevormd dat ervaringen geïnterpreteerd kunnen worden en er betekenis aan gegeven kan worden.¹¹⁶ Deze eigenschappen kunnen een verklaring zijn voor het feit dat er zo veel mensen zijn die zich sterk met hun geloofsovertuiging identificeren. Wat religieuze groepen ook anders maakt dan andere sociale groepen is het feit dat wanneer iemand zich identificeert met een bepaalde religie, hij er van uit gaat dat zijn overtuiging de waarheid is (en die van anderen dus niet). Bij sociale identificatie aan de hand van bijvoorbeeld geslacht of etniciteit sluit de waarheid van de ene groep de waarheid van de ander groep niet uit. Dit is bij religie wel het geval. Dat waar religieuze mensen in geloven is echter niet te bewijzen (nog te ontcrachten). Blijkbaar is het geloof zo sterk dat dit niet uit maakt voor de identificatie. Een ander belangrijk verschil tussen religieuze groepen en andere sociale groepen is de structuur van het leiderschap. Binnen elk geloof staat er een individu of wezen die als algemene autoriteit geldt. In het geval van het Rooms-Katholieke

---

¹¹² Burris, p. 258

¹¹³ Hogg, M. A., Terry, D. I. (2000). Social identity and self-categorization processes in organizational contexts. *Academy of management review*, 25(1), p. 122

¹¹⁴ Burris, p. 257

¹¹⁵ Yssedyk, p. 61

¹¹⁶ Yssedyk, p. 61

geloof is dit God. Een leiderrol binnen een sociale groep is op zich niet iets bijzonders, maar bij religie is dit een autoritaire rol die vervuld wordt door iets ontastbaars. Er is hier geen persoonlijke identiteit die de oervorm van sociale identiteit kan innemen. En juist de meest effectieve leiders fungeren als prototype van een groepsidentiteit. Dit betekent dat, in tegenstelling tot de meeste sociale groepen, de leider van een religieuze groep een onveranderlijk karakter heeft.¹¹⁷ Naast de onveranderlijke prototypes kent religie een tweede laag van leiders. Deze individuen vertegenwoordigen en sturen het geloof op aarde. Hieronder vallen onder anderen de Paus en de kardinalen die beslissingen kunnen maken over hervormingen in de kerk. Deze structuur van leiderschap, in combinatie met de handelingen die decennia worden uitgevoerd en de vaste plekken op aarde waar gelovigen heen kunnen (kerken, moskeeën, enz.) zijn essentieel voor de kracht en intensiteit van religieuze identificatie.

Leiderschap is echter niet alleen een kwestie van het hebben van een leider, of het hebben van leiders en volgers. Belangrijk is vooral de relatie die bestaat tussen deze leiders en volgers binnen de sociale groep.¹¹⁸ Deze relatie is afhankelijk van een gedeelde sociale identiteit. Het is niet zo dat de leider en de volgers gelijken zijn in de groep. Er zijn altijd mensen die het meest bepalend zijn voor definitie van de categorieën waar mee geïdentificeerd wordt door de rest van de groep. Dit zijn de prototypes van de groep.¹¹⁹ Groepen en individuen zijn niet statisch, maar passen zich continu aan om zo goed mogelijk te kunnen blijven functioneren. Deze prototypes geven de groep richting en zorgen dat de sociale groep als geheel zich continu ontwikkelen.¹²⁰ Dit is terug te zien in het volgende citaat van Haslam:

*[Leadership] is about the creation, coordination and control of a shared sense of 'us'. Within this relationship neither the individual nor the group is static. What 'us' means is negotiable, and so too is the contribution that leaders and followers make to any particular definition of 'us-ness'*¹²¹

De effectiviteit van de leider is voornamelijk afhankelijk van het vermogen van de leider om definities van de identiteit te vormen, en de volgers bij het proces te betrekken waarin deze

---

¹¹⁷ Ysseldyk, p. 66

¹¹⁸ Reicher, S., Haslam, S. A., & Hopkins, N. (2005). Social identity and the dynamics of leadership: Leaders and followers as collaborative agents in the transformation of social reality. *The Leadership Quarterly*, 16(4), p. 9

¹¹⁹ Reicher & Haslam, p. 10

¹²⁰ Reicher & Haslam, p. 11

¹²¹ Haslam, S. A. (2001). *Psychology in organizations: The social identity approach*. London: Sage, p. 85

definities worden omgezet in de praktijk.¹²² Leiderschap is een zaak van het interpreteren van de vraag wat het betekent om 'ons' in een specifieke context te zijn. Leaders zijn afhankelijk van hun volgers, omdat die zichzelf als een onderdeel van 'ons' moeten beschouwen en de interpretatie van de leider moet accepteren over hoe deze 'ons' gerelateerd is aan specifieke acties in een bepaalde context. Aan de andere kant zijn volgers afhankelijk van de leider, omdat zij het algemene begrip over de 'zelf' moeten vertalen naar specifieke acties en zo een sociale macht moet creëren die deze actief daadwerkelijk effectief maakt.¹²³

Als leider van een sociale groep heb je redelijk wat macht om de groep vorm te geven, en de norm en het gedrag van de volgers te veranderen. Leaders kan je zien als personen die continu bezig zijn met het herdefiniëren en her creëren van de identiteit van de groep, en zo hun volgers ook transformeren.¹²⁴ Het veranderen van vaste structuren en ideeën binnen de groep hoeft dus niet problematisch te zijn voor de identificatie, zolang de leider dit op een verantwoorde manier doet en hierbij rekening houdt met zijn volgers. Effectief leiderschap draait om het verschaffen van een visie, het creëren van sociale macht, en vervolgens deze macht zo gebruiken dat de visie in praktijk kan worden gebracht.¹²⁵

Taal en identificatie

Naast het feit dat taal is het belangrijkste middel is om mee te communiceren en informatie te verspreiden, speelt taal ook een hele belangrijke rol binnen sociale identiteit. Talen, accenten, dialecten en verschillende andere talige kenmerken gelden als belangrijke categorisatie kenmerken binnen onze sociale omgeving. Taal hoeft niet perse de bindende factor van een groep te zijn, maar het speelt wel altijd mee binnen sociale identiteit.¹²⁶ Met name bij etnische en nationale identiteit is het belang van taal binnen de groep groot. Sociaalpsychologisch onderzoek heeft aangeduid dat taal en identiteit onderling gerelateerd

---

¹²² Reiche & Haslam, p. 17

¹²³ Reicher & Haslam, p. 30,31

¹²⁴ Reicher & Haslam, p. 29

¹²⁵ Reicker & Haslam, p. 31

¹²⁶ Abrams, D., Hogg, M. (1990). *Social identity theory: Constructive and critical advances*. Springer-Verlag Publishing, p. 217

zijn.¹²⁷ Taalgebruik beïnvloed namelijk de vorming van een sociale groep, maar de groepsidentiteit beïnvloed aan de andere kant ook het gebruik van taal. Resultaten uit een sociaalpsychologische studie naar etniciteit in Canada heeft aangetoond, dat ethnolinguïstische groepsleden zich meer identificeerde met groepsgenoten die de zelfde moedertaal spraken dan met groepsgenoten die een zelfde culturele achtergrond of geografische origine deelde.¹²⁸ Toch is de rol die taal speelt in het behoud van een identiteit minimaal in vergelijking tot etnische symbolen en rituelen als dans en kleding.¹²⁹

Taal moet net als andere categorieën binnen sociale identiteit het best geschikt zijn voor de desbetreffende groep. De best passende categorie is de categorie die het contrast tussen de ingroup en de outgroup zo groot mogelijk maakt.¹³⁰ Om dit contrast nog groter te maken worden door ingroup leden vaak verschillende strategieën toegepast om psycholinguïstische onderscheiding te waarborgen, bijvoorbeeld door een specifieke ingroup taal te ontwikkelen.¹³¹

In het geval van religie speelt taal een belangrijke rol binnen deze sociale groep. Het Rooms-Katholieke geloof berust voor een groot deel op taal omdat het door middel van onder andere de Bijbel, liederen en gebeden gelovigen dichter bij God tracht te brengen. Voordat het Tweede Vaticaans Concilie plaatsvond was het Latijn een taal die buiten de kerk niet veel werd gebruikt. Het Latijn was wel alomtegenwoordig in de Rooms-Katholieke Kerk. Het maakte niet uit of men de mis bijwoonde in Italië of in Nederland; de taal was hetzelfde. Het gemeenschappelijke gebruik van één en dezelfde taal, ook als dit in verschillende landen gebeurt, creëert mogelijk verbondenheid en vergroot de identificatie met de eigen groep, in dit geval met geloofsgenoten over de hele wereld. Op die manier droeg het Latijn bij aan groepsidentificatie binnen de Rooms-Katholieke Kerk. Met name het feit dat Latijn buiten de kerk nauwelijks gebruikt werd betekend een groot contrast tussen de ingroup, oftewel de Rooms-Katholieke kerk, en de outgroup.

Maar zoals hier boven aangegeven hoeft taal niet een categorie binnen de sociale groep te zijn die de identificatie waarborgt. De verandering van het gebruik van het Latijn naar de volkstaal is een besluit wat dus niet per definitie een effect op de identificatie van de

---

¹²⁷ Abrams & Hogg, p. 216

¹²⁸ Abrams & Hogg, p. 216

¹²⁹ Abrams & Hogg, p. 217

¹³⁰ Abrams & Hogg, p. 219

¹³¹ Abrams & Hogg, p. 219

kerkganger had. Ook het feit dat het besluit om het Latijn in te wisselen voor de volkstaal een besluit was wat van bovenaf genomen is, oftewel door de Paus en de kardinalen maakt de waarschijnlijkheid dat de kerkgangers zich minder gingen identificeren klein. Zoals gezegd zijn leiders continu bezig met herdefiniëren van de sociale groep, en zolang deze aanpassingen in lijn blijven met de behoeften van de volgers is dit geen probleem. Het Latijn was echter wel een aspect wat de ingroup deed onderscheiden van de outgroup, oftewel de niet Rooms-Katholieken. Een strategie die er voor zorgde dat er een onderscheid tussen het taalgebruik van de Rooms-Katholieken in vergelijking tot de niet Rooms-Katholieken behouden bleef, is het specifieke taalgebruik van de ingroup. Deze taal verschilt namelijk van het alledaagse outgroup taalgebruik, en wordt ook wel religieuze taal genoemd. Het verschil tussen religieuze taal en alledaagse taal dient ertoe om met en over onzichtbare gesprekspartners – met name God – te gesproken moet worden, om te bepalen of woorden uit goddelijke bronnen komen en om transcendente ervaringen te kunnen beschrijven.¹³² Het doeleinde van dit taalgebruik is dus anders.

Een belangrijke motivatie om de taal in de kerk te veranderen was dat de kerkgangers geen Latijn verstonden, en een liturgie die gehouden werd in de volkstaal dus ineens konden verstaan. Dit is een bijkomstigheid die mogelijk wél effect heeft op de identificatie van de kerkgangers. Zelfstandige interpretatie van teksten en verhalen maakt het namelijk mogelijk om een religie zo om te vormen dat deze aansluit bij de eigen ideeën. Dit blijkt ook uit het volgende citaat van Barth en Urban: ‘To the extent that texts can move across contexts, they allow people to create the image of something durable and shared, independent of particular realizations such as readings, interpretations, or performances or their historical transformation.’¹³³

Aankijken en identificatie

Zich met iets of iemand identificeren is een persoonlijke handeling waarbij een positief gevoel een belangrijke rol speelt. Ellsworth en Langer stellen dat de blik een stimulus is die aandacht, opwinding en een gevoel van interpersoonlijke betrokkenheid opwekt.¹³⁴ Uit onderzoek van Pedersen blijkt dat een toename in oogcontact tussen leraar en studenten

---

¹³²Hood, R.W. (1995) *Handbook of religious experience*. Religious education press, Alabama. p.433

¹³³ Keane, W. (1997) *Religious Language*. Annual Review of Anthropology 26, p. 64

¹³⁴ Kleinke, p. 89

een positief effect heeft op de prestaties en het plezier van studenten. Daarnaast gaan mensen beter met elkaar om en communiceren ze efficiënter wanneer ze elkaar aankijken.¹³⁵ Dit suggereert dat direct oogcontact tussen priester en kerkgangers tijdens de mis de kerkgangers een positiever gevoel geeft dan wanneer de priester zijn rug naar hen toekeert. Dit resulteert in een sterker gevoel van vereenzelviging met zowel de priester als de mis.

Dankzij het aankijken kunnen er meer non-verbale boodschappen worden overgedragen. Vormen van non-verbale communicatie als gezichtsuitdrukkingen en gebaren kunnen de gesproken en gezongen boodschappen versterken of juist teniet doen. Het aankijken van mensen tijdens het overdragen van een boodschap maakt het voor de kerkgangers eenvoudiger om tot een gezamenlijke interpretatie van de boodschap te komen, wat de groepsidentiteit versterkt.

Actieve deelname en identificatie

Je kan aan een activiteit deelnemen of slechts een toeschouwer zijn. Deze verschillende perspectieven van waaruit je een handeling kan ervaren beïnvloed de manier waarop de handeling wordt geïnterpreteerd. Als deelnemer probeer je zoveel mogelijk betekenis te geven aan je eigen gedrag, en als observator probeer je zo mogelijk betekenis aan andermans gedrag te geven.¹³⁶ Deelnemen aan een evenement als toeschouwer geeft je dus een heel andere interpretatie dan het actief deelnemen. In het geval van de liturgie werd van de kerkganger verwacht dat ze hun rol als toeschouwer gingen inwisselen voor een actieve rol. Als toeschouwer konden de kerkgangers zien hoe de priester in contact kwam met God door middel van gebeden en rituelen. Waar de toeschouwer voor het concilie vooral mee bezig was, was het gedrag van de priester zinvol te maken. Toen de kerkganger na het concilie zelf actief mocht worden, moest hij ineens zijn eigen gedrag als zinvol gaan interpreteren. De aanname die wordt gedaan om identificatie aan actieve deelname te koppelen, is dat wanneer er identificatie met een bepaalde handeling of een ritueel plaatsvindt, tevens de motivatie om deze handeling uit te voeren vergoot. Identificatie gaat hand in hand met een toenemende eigen waarde. In het geval van de liturgie zou dat

---

¹³⁵ Kleinke, p. 89

¹³⁶ Malle, B. F., Knobe, J. M., Nelson, S. E. (2007). Actor-observer asymmetries in explanations of behavior: new answers to an old question. *Journal of Personality and Social Psychology*, 93(4), p. 491

betekenen dat het lezen en bezig zijn met het lezen van de teksten en zingen van de liederen met meer motivatie plaatsvindt bij een grotere identificatie.

Door niet langer een passieve toeschouwer te zijn maar daadwerkelijk mee te doen met alle handelingen die bij de mis horen, kan de kerkganger zichzelf als middelpunt van de liturgie ervaren. Toen de kerkgangers de gebeden en liederen eenmaal zelf gingen uitspreken kregen woorden als 'ik' of 'jij' die in de teksten voorkwamen een andere waarde. Perspectief speelt namelijk een grote rol bij interpretatie en is daarmee ook belangrijk voor de mate waarin identificatie plaatsvindt.¹³⁷

Actieve deelname aan de gezangen en gebeden zorgt voor een andere interpretatie van de boodschap, maar kan er ook voor zorgen dat men tijdens de liturgie een andere rol aanneemt dan die van degene die de boodschap ontvangt. De lezer van religieuze teksten kan zich ontwikkelen van de toehoorder van een verslag, waarbij enige afstand tot de uitgesproken woorden bestaat, tot degene in wie de woorden hun vervulling vinden, waarbij men zich volledig identificeert met de uitgesproken woorden.¹³⁸ Een verandering in de manier waarop een religieuze tekst wordt gebracht kan op het moment van spreken de relatie tussen de spreker en een bovennatuurlijke wereld beïnvloeden. De spreker kan bij het opzeggen van religieuze teksten deze als goddelijk geïnspireerd gaan ervaren, waardoor het gevoel kan ontstaan dat een bovennatuurlijke spreker tegenwoordig is bij het uitspreken van de teksten.¹³⁹ Actieve deelname aan de mis schept dus een ander perspectief waarbinnen teksten persoonlijker geïnterpreteerd kunnen worden en identificatie met het gezegde wordt vereenvoudigd.

De religieuze ervaring

Religieuze ervaring is een vage term die vanuit verschillende perspectieven bekeken kan worden. De meest simpele definitie van een religieuze ervaring is, dat het een emotionele reactie op een religieuze voorstelling is. Maar kan religieuze ervaring wel gelijk gesteld worden aan emotie, of verschillen deze twee op cognitief niveau van elkaar? Om een

---

¹³⁷ de Graaf, A. (2010). Identificatie is het beste overtuigingsmiddel: hoe slepen verhalen ons mee? *Tekstblad: tijdschrift over tekst en communicatie*, 16(4), p. 12-17

¹³⁸ Keane, p.60

¹³⁹ Keane, p.60

duidelijk beeld te krijgen van wat religieuze ervaring precies is moet er eerst een goede definitie komen van wat emoties zijn.

Algemeen gezien bestaan er twee perspectieven op wat emotie is binnen het onderzoek naar religieuze ervaring:

1. De non-cognitieve theorieën. Deze stellen dat emoties een fysiologische, non-cognitieve basis hebben. Emoties ontstaan op een automatische manier wanneer er sprake is van lichamelijke arousal. Emotie is in dit geval een pre-cognitieve bewustwording of een gevoel van lichamelijke gebeurtenissen. Cognitieve gebeurtenissen als denken en overtuigingen komen hierna. Het perspectief van de gene die alles ervaart doet er niet toe.
2. De cognitieve theorieën stellen dat lichamelijke arousal niet een bepaalde emotie bevat. De specificiteit van de emotie wordt gegeven door middel van cognitieve verwerking, oftewel een soort vergelijken is met een evaluatie waarbij leren, geheugen en mentale representatie een rol bij spelen. Hierbij is het perspectief van de gene die ervaart juist cruciaal.¹⁴⁰

Vanuit welke theorie emotie wordt bekeken heeft invloed op hoe de relatie tussen gevoel en cognitie gezien wordt. Aan de ene kant wordt gesteld dat emotie en cognitie los van elkaar staan, terwijl ze aan de andere kant stellen dat deze juist alles met elkaar te maken hebben. Uit beide visies is uiteindelijk de attributie theorie ontstaan. Deze theorie stelt dat de 'inhoud' of specificiteit van een emotie te herleiden is naar een bepaalde cognitieve constructie.¹⁴¹ Twee factoren spelen een rol bij het ontstaan van een emotie: een ongenueanceerde lichamelijke arousal, die gevolgd wordt door een overtuiging over waar dit gevoel vandaan komt. Kortom: er is een lichamelijke arousal nodig om een emotie op te wekken, maar de specificiteit van deze emotie wordt hier niet door bepaald. De vormgeving van een emotie is een rationeel proces.¹⁴² Deze vormgeving gebeurt niet per definitie bewust, dit kan ook onbewust.¹⁴³

---

¹⁴⁰ Azari, N., Birnbacher, D. (2004). The role of cognition and feeling in religious experience. *Zygon*, 39(4), p. 903

¹⁴¹ Azari & Birnbacher, p. 904

¹⁴² Azari & Birnbacher, p. 904

¹⁴³ Azari & Birnbacher, p. 905

Het is veilig aan te nemen dat religieuze ervaring en emotie sterk met elkaar verbonden zijn. Er zijn veel verschillende onderzoeken gedaan naar religieuze ervaring en welke aspecten van emotie hierbij een rol spelen. Een belangrijke conclusie die hieruit is voortgekomen is, dat religieuze overtuiging verschilt van feitelijke overtuiging door de belangrijke rol die emotie in religieuze overtuiging speelt. Een individu die in God gelooft, gelooft meer dan enkel dat God bestaat. Geloven 'in' verschilt in van geloven 'dat', omdat er een element van vertrouwen bij komt kijken.¹⁴⁴ In neurologisch onderzoek is aangetoond dat religieuze ervaring inderdaad een cognitief proces is, waarbij de gene die de ervaring ondergaat centraal staat. In ander neurologisch onderzoek werd een experiment gedaan waarbij de hersenactiviteit van religieuze mensen in vergelijking met niet religieuze mensen werd gemeten bij het krijgen van een specifieke taak. De condities die onderzocht werden waren het hebben van een religieuze ervaring en ter controle het hebben van een 'blij'e emotie. Hieruit bleek dat emotie en religieuze ervaring ontstaan volgens verschillende cognitief neurale netwerken.¹⁴⁵ Wat een religieuze ervaring anders maakt dan een niet-religieuze ervaring heeft te maken met complexe cognitieve factoren waar hier niet verder op in gegaan zal worden.

Azari beschrijft religieuze ervaring als "thinking that feels like something"¹⁴⁶ Aan de hand van verschillende resultaten van het onderzoek naar religieuze ervaring kan geconcludeerd worden dat religieuze ervaring een complexe staat is waarin overtuigingen en gevoelens op een bepaalde manier interacteren, wat vergelijkbaar is met 'emotional attitude'.¹⁴⁷ Emotional attitude is geen volledige emotie die samen gaat met lichamelijke arousal, maar een emotie waarbij cognitie en gevoel, en de motivaties en interpretaties die deze met zich mee brengen innig met elkaar verbonden zijn. Religieuze ervaring is afhankelijk van aangeleerde religieuze overtuigingen en concepten die in het geheugen opgeslagen zijn als mentale representaties.¹⁴⁸

---

¹⁴⁴ Azari & Birnbacher, p. 909

¹⁴⁵ Azari, N., Missimer, J., Seitz, R. (2005). RESEARCH: "Religious Experience and Emotion: Evidence for Distinctive Cognitive Neural Patterns". *The international journal for the psychology of religion*, 15(4), p. 276

¹⁴⁶ Azari et al., p. 912

¹⁴⁷ Azari et al., p. 912

¹⁴⁸ Azari et al., 912

Taal en de ervaring

Opvallend is dat een religieuze ervaring een gebeurtenis is die doorgaans goed onthouden wordt, omdat deze een grote impact op iemands leven en kijk op de wereld kan hebben, maar vaak lastig onder woorden te brengen valt. Vaak worden religieuze ervaringen in stereotype beschrijvingen met behulp van religieus taalgebruik onder woorden gebracht. Uit onderzoek blijkt dat niet-religieuze mensen het veel lastiger vonden hun ervaringen te beschrijven en vaak hun toevlucht namen tot de woordenschat van gelovigen, terwijl religieuze mensen direct over religieuze taal konden beschikken om hun bovennatuurlijke ervaringen te beschrijven.¹⁴⁹ Zoals hierboven verklaart is een religieuze ervaring een gevolg van een interactie tussen overtuigingen en gevoelens die afhankelijk zijn van aangeleerde religieuze overtuigingen en concepten die in het geheugen opgeslagen zijn als mentale representaties. Een religieuze ervaring begint bij onze zintuigen. Informatie vanuit de buitenwereld wordt door de zintuigen opgevangen en door de hersenen geïnterpreteerd. We zagen al dat deze interpretatie afhankelijk is van de kennis waarover wij al beschikken. Het opzeggen van gebeden of zingen van liederen kunnen uiteindelijk een religieuze ervaring bewerkstelligen. Het begrijpen van de teksten, en dan met name hoe de teksten geïnterpreteerd worden zijn samen met motivatie en emotie belangrijke factoren voor het hebben van een religieuze ervaring. Teksten die emoties oproepen worden tevens beter onthouden,¹⁵⁰ en kunnen gezien worden als een manier om religieuze overtuiging aan te leren. Of een ervaring anders of groter is bij het volgen van de liturgie in de volkstaal dan in het Latijn is lastige kwestie. Het horen van de liturgie in de volkstaal doet vermoeden dat mensen een beter begrip krijgen van dat wat er gezegd wordt, waardoor de interpretatie veranderd, maar ook toen de liturgie nog in het Latijn gehouden werd zouden de gelovigen al interpretaties moeten hebben omdat dit identificatie anders niet mogelijk was geweest.

Er is in psychologisch onderzoek wel aangetoond dat het primen met specifieke religieuze woorden effect kan hebben op het gedrag van de proefpersoon. Zo is uit verschillende prime studies gebleken dat primen met religieuze concepten als 'gebed' de behoefte aan zondige verleidingen verminderd. Andere prime woorden die in onderzoek

---

¹⁴⁹ Bourque, L. B., Back, K. W. (1971). *Language, society and subjective experience*. Sociometry 3, p. 5

¹⁵⁰ Kensinger, E., Corkin, S. (2003). *Memory enhancement for emotional words: Are emotional words more vividly remembered than neutral words?* Memory & cognition, 31(8), p. 1177

gebruikt zijn, zijn woorden als 'God', 'heilige' of 'profeet'. Deze woorden hadden als effect dat de angst voor onzekerheid werd verminderd.¹⁵¹ Ook werd er een verschil gevonden voor het gebruik van abstracte of concrete woorden op het gedrag van de proefpersonen. Concrete woorden zijn woorden als 'altaar', 'bijbel' en 'ritueel'. Abstracte woorden spreken meer tot de verbeeldingen. Hierbij horen woorden als 'God' en 'hemel'. In de 'cinstrual level theory' wordt gesteld dat abstract en concreet denken een verschillend effect kan hebben op hoe mensen denken en zich gedragen.¹⁵²

Hoe emoties, gedachten en gedrag precies door religieuze woorden wordt beïnvloed en of de religieuze ervaring ook beïnvloed kan worden door specifiek woordgebruik moet verder onderzoek uitwijzen.

Aankijken en de ervaring

Het hebben van een religieuze ervaring is iets persoonlijks en wordt in hoge mate door een persoonlijk gevoel bepaald. Juist het oogcontact tussen de priester en de kerkgangers was er verantwoordelijk voor dat de mis voor de kerkgangers niet langer een schouwspel was. Men was niet meer met alleen persoonlijk met de eigen eenwording met God bezig, maar het werd een interactieve bezigheid waarbij men samen met de priester en de medekerkgangers toenadering tot God zocht. Deze omslag maakte de mis weliswaar minder persoonlijk, maar anderzijds versterkte het oogcontact wel een aantal factoren die een voorwaarde zijn voor het hebben van een religieuze ervaring. Zo vergroot een directe blik van de spreker de aandacht van de luisteraar.¹⁵³ Verschillende onderzoeken hebben aangetoond dat wanneer persoon X zijn blik afwendt, dit een onvrijwillige trigger activeert bij persoon Y om aandacht te schenken aan dat waar door persoon X naar gekeken wordt. Dit aankijk-cuing effect kan worden toegeschreven aan de belangrijke rol die de ogen spleen in sociale communicatie. Er bestaat dan ook een gespecialiseerd neurale systeem voor de perceptie van de kijkrichting, wat doet vermoeden dat de kijkrichting een unieke aandacht cue, die een sociaal attentie

---

¹⁵¹ Ritter, R., Preston, J. (2013). Representations of religious words: Insights for religious priming research. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 52(3), p. 494

¹⁵² Ritter & Preston, p. 504

¹⁵³ Nummenmaa, L., Calder, A. (2009). *Neural mechanisms of social attention*. Trends in cognitive sciences, 13(3), p. 135

reflex teweeg brengt.¹⁵⁴ Daarnaast heeft onderzoek met cingle-cel recording, een methode om elektrische signalen van enkele zenuwcellen, hebben neuronen gevonden die selectief op het gezicht reageren. Een deel van deze neuronen reageerde op specifieke gezichten, maar de meerderheid reageerde op bredere stimuli. Onder deze stimuli vallen alle verschillende hoofdoriëntaties, waaronder de zichtbaarheid van het hele vooraanzicht van het gezicht, de linkerkant, de rechterkant, hoofd naar beneden en hoofd naar boven.¹⁵⁵ Bij het onderzoek waarbij apen werden gebruikt is tevens gevonden dat er een hiërarchie is in de voorkeur op welk onderdeel van het lichaam als eerst aanacht geschonken wordt wanneer hier richting aan af te lezen valt. De kijkrichting heeft de grootste voorkeur, gevolgd door het hoofd en vervolgens de lichaamsoriëntatie. Deze volgorde komt overeen met de volgorde van meest tot minst betrouwbare aanwijzingen van waar een persoon zijn aandacht op richt. Deze hiërarchie is nog niet bewezen bij mensen.¹⁵⁶

Deze gevoeligheid voor de kijkrichting van anderen is al op vroege leeftijd te zien. Vier dagen oude baby's vertonen een voorkeur voor gezichten die in hun richting kijken in tegenstelling tot gezichten met een afwendende blik. Vanaf vier maanden was door middel van ERP onderzoek waar te nemen dat baby's een vergrootte gevoeligheid gezichten die in hun richting keken en afkeer voor gezichten die verschillende andere oriëntaties hadden.¹⁵⁷

Oogcontact heeft naast aandacht ook effect op de emoties van de proefpersoon. Hierbij speelt de amygdala een belangrijke rol. De amygdala is een gebied in de hersenen wat zintuiglijke informatie verbindt aan emoties. De amygdala speelt dus ook een belangrijke rol in gezichtsherkenning en het herkennen van gezichtsuitdrukkingen.¹⁵⁸ Door middel van single-cel opnamens is gevonden dat er cellen zijn die specifiek reageren op oogcontact. Met behulp van een fMRI scan is bij apen die bij bewustzijn waren gevonden dat een specifiek gebied van de amygdala gevoelig was voor aandacht die op hen gericht werd. Dit gebied is ook betrokken bij waakzaamheid en oriënterend gedrag. Een mogelijke hypothese is, dat dit specifieke gebied van de amygdala bijdraagt aan het coderen van de gedrags-salliantie of opwindning die opgewekt wordt door de kijkrichting van anderen.¹⁵⁹

---

¹⁵⁴ Nummermaa & Calder, p. 136

¹⁵⁵ Nummermaa & Calder, p. 136

¹⁵⁶ Nummermaa & Calder, p. 136

¹⁵⁷ Nummermaa & Calder, p. 140

¹⁵⁸ Nummermaa & Calder, p. 139

¹⁵⁹ Nummermaa & Calder, p. 139

Het aankijken van de kerkgangers door de priester zal dus zowel de aandacht van de bezoekers vergrootten als hun emotionele 'arousal'.¹⁶⁰ Arousal is de actievatietoestand van het zenuwstelsel, en geeft de mate van alertheid aan.¹⁶¹ Voor het ontstaan van een religieuze ervaring zijn aandacht en emotionele 'arousal' allebei noodzakelijk, maar niet voldoende. Enkel de emotie zal geen religieuze ervaring teweeg brengen, hier speelt ook motivatie en toewijding voor de religie een zeer belangrijke rol in, omdat, zoals eerder aangegeven, cognitie en de motivaties en interpretaties van de kerkgangers ook een rol spelen in ervaring.

Actieve deelname en de ervaring

Net zo min als oogcontact, zal alleen actieve deelname een religieuze ervaring kunnen veroorzaken. Wel zijn er aspecten die door actieve deelname versterkt worden en die tevens de mogelijkheid tot een religieuze ervaring vergroten.

Actieve deelname zorgt er ten eerste voor dat de religieuze cognitieve schema's uitgebreid worden. Zoals in de context van het geheugen al bleek, worden handelingen en teksten beter onthouden wanneer ze niet slechts worden geobserveerd, maar ook worden uitgevoerd. Naast de identificatie die door de actieve deelname wordt bevorderd, zullen ook de toewijding tot het geloof en het gevoel dat het geloof opwekt erdoor versterkt worden. De volgende uitspraak van Lannaccone geeft aan dat religieuze kennis, bekendheid met de rituelen en een band met de medekerkgangers deel kunnen uitmaken van een religieuze ervaring: '[...] we sometimes dismiss rank-and-file church members as passive consumers of religion. The household production approach reminds us that church members do not merely rely upon the skills of experts but also invoke their own skills and experience to produce religious satisfaction. The skills and experience specific to one's religion include religious knowledge, familiarity with church ritual and doctrine, and friendships with fellow worshipers.'¹⁶²

---

¹⁶⁰ Kleinke, p. 91

¹⁶¹ Schukking, N. (2013) *Wat is spanning?* Van <http://www.praktijk360.nl/klachtgerelateerd/arousal-en-spanning> op 03-03-2014

¹⁶² Lannaccone, L. R. (1990). Religious practice: A human capital approach. *Journal for the scientific study of religion*, p.299

De relatie die de kerkgangers met elkaar en met de priester hebben, heeft een grote invloed op de mate van religieuze voldoening die ze ervaren. Dit gevoel kan weer een motivatie zijn om meer te participeren in de kerkelijke gemeenschap. Anderzijds is het haast onmogelijk om de religie te waarderen zonder eerst de doctrines, rituelen en tradities te leren. Religieuze voldoening en ervaringen kunnen alleen verkregen worden na voldoende persoonlijke investering.¹⁶³ De kerkelijke liturgie van na het concilie was er niet meer alleen op gericht de kerkgangers te vermaken en te inspireren, maar wilde ze ook instrueren.¹⁶⁴

Conclusie

Actieve participatie tijdens de liturgie wordt door verschillende cognitieve processen teweeg gebracht. Veel meer dan voor het concilie werd er een beroep op het geheugen gedaan omdat men nieuwe teksten moest onthouden en moest participeren in de rituelen, gebeden en liederen. Doordat echter na het concilie enkel de volkstaal werd gebruikt, was het onthouden van de teksten eenvoudiger: op die manier werd een referentiekader in de hersenen aangesproken waarmee nieuwe begrippen gemakkelijker konden worden geplaatst en teruggehaald.

De identificatie van de kerkgangers met het geloof is niet per definitie sterker geworden, maar zeker niet minder. Vooral het leiderschap speelde een belangrijke rol in hoeverre de veranderingen in het concilie geaccepteerd werden en als passend bij de identiteit van de groep werden ervaren. Omdat men door de begrijpelijke taal zelf kon beoordelen of wat men hoorde overeenkwam met hoe men het geloof zag werd de eigen interpretatie wel belangrijker. Het oogcontact tussen de priester en de kerkgangers zorgde mogelijk vooral voor een eenduidigere groepsinterpretatie wat de identificatie met de sociale groep ten goede komt. Oogcontact en andere vormen van non-verbale versterken de communicatie tussen de priester en de kerkganger. De kerkganger kreeg een positiever gevoel, kon beter leren en daardoor ook meer participeren tijdens de liturgie.

Het hebben van een religieuze ervaring verbindt tenslotte het mysterieuze met het aardse. Dergelijke ervaringen versterken de verbondenheid van de gelovige met de kerk, en

---

¹⁶³ Lannaccone, p. 299

¹⁶⁴ Lannaccone, p. 299

daarmee ook diens bereidheid om in de religie te investeren. Andersom komen dergelijke ervaringen pas tot stand wanneer iemand voldoende toewijding heeft voor het geloof. Deze toewijding werd vergroot na het concilie, wat ook de ervaringen van mensen zou moeten hebben bevorderd.

Na het Tweede Vaticaans Concilie zijn er veranderingen in de liturgie doorgevoerd die erop gericht waren de actieve participatie van de kerkgangers te vergroten. Op grond van de cognitieve processen die deze veranderingen met zich meebrachten zou volgens de cognitiewetenschappen het doorvoeren van deze veranderingen de participatie daadwerkelijk vergroot moeten hebben. De aanpassingen door het concilie zouden er echter ook toe geleid kunnen hebben dat men het geloof beter ging begrijpen en daardoor tot de ontdekking kwam dat deze vorm van geloven niet de manier was waarop men eenheid met God zou kunnen bereiken. Per saldo hebben de door het concilie in de liturgie aangebrachte wijzigingen er in elk geval voor gezorgd dat de mensen die actief bleven in de kerk veel actiever gingen participeren.

4 Integratie

In dit hoofdstuk zullen volgens het stappenplan van Repko (2012)¹⁶⁵ de disciplinaire inzichten tot een geheel worden geïntegreerd. In de eerste paragraaf worden uit beide disciplines eerst de belangrijkste inzichten kort samengevat. Vervolgens worden de inzichten van de disciplines besproken, waarbij de onderlinge overeenkomsten en verschillen centraal staan. Naar aanleiding van deze bespreking zal een *common ground* gecreëerd worden waarin inzichten vanuit beide disciplines worden geïntegreerd. In de conclusie komen we tot een *more comprehensive understanding* van het probleem en kunnen we een antwoord geven op de hoofdvraag.

Analyse van de disciplinaire inzichten

Belangrijkste inzichten

Beide disciplines hebben in de voorafgaande hoofdstukken een aantal inzichten laten zien die relevant zijn voor het beantwoorden van onze hoofdvraag, die we hier herhalen:

Welke gevolgen had de modernisering van de Rooms-Katholieke Kerk die plaatsvond tijdens en na het Tweede Vaticaans Concilie voor de participatie van de kerkgangers in de liturgie?

De deelvraag voor de religiewetenschap luidt:

Welke besluiten – en met name besluiten die betrekking hebben op de liturgie – tot modernisering zijn er genomen tijdens het Tweede Vaticaans Concilie, en wat waren de motieven en effecten van die besluiten?

Het religiewetenschappelijke perspectief heeft drie belangrijke inzichten opgeleverd.

---

¹⁶⁵ Repko, A. F. (2012). *Interdisciplinary research: Process and theory*. Thousand Oaks, Californië: SAGE Publications.

Ten eerste is het duidelijk geworden dat er ontwikkelingen waren geweest in de eeuwen voorafgaand aan het Tweede Vaticaans Concilie waar de Kerk op in moest spelen. Een hervorming was daarom noodzakelijk.

Het tweede inzicht is dat de belangrijkste hervormingen van het concilie gericht waren op een vergrote participatie van de kerkgangers.

Het derde inzicht houdt in dat de hervormingen lastiger door te voeren waren dan men dacht. Het bleek voor de kerk moeilijk te zijn om de tradities waar men al zo lang aan had vastgehouden op zo'n manier met de modernisering in evenwicht te brengen dat iedereen er tevreden over was.

De deelvraag voor de cognitiewetenschap luidt:

Wat zijn de cognitieve processen van participatie in de liturgie binnen de Rooms-Katholieke kerk en hoe zijn deze processen beïnvloed door de besluiten van het Tweede Vaticaans Concilie?

De belangrijkste inzichten vanuit de cognitiewetenschap zijn de volgende twee.

Ten eerste is participatie een vorm van gedrag, en de mate ervan heeft invloed op verschillende cognitieve processen.

Het tweede inzicht is dat geheugen, identificatie en ervaring de belangrijkste cognitieve processen zijn tijdens de liturgie.

Overeenkomsten en verschillen

Zowel de religiewetenschap als de cognitiewetenschap gaat ervan uit dat men gedrag kan veranderen door regels te stellen. De Kerk is een plek waarin iedereen die volgens de Rooms-Katholieke traditie gelooft zijn of haar zoektocht naar God kan verwezenlijken: door middel van regels en tradities wil de Kerk haar gelovigen de mogelijkheid bieden tot de ervaring van eenwording met God. Na het Tweede Vaticaans Concilie heeft de Kerk nieuwe regels ingesteld waarmee ze een vergrote participatie van de kerkgangers tijdens de mis trachtte te bereiken. Een vergrote participatie zou een diepere religieuze ervaring teweeg moeten brengen. De cognitiewetenschap laat zien dat het brein beïnvloedbaar is, en

daarmee ook het denken en ander cognitief gedrag. Kleine aanpassingen in de wereld om ons heen hebben al snel een effect op ons denken en doen. Dat is de reden dat de veranderingen die het concilie heeft ingevoerd ook daadwerkelijk een cognitieve verandering bij de kerkganger hebben teweeggebracht. Uit de religiewetenschap en uit de cognitiewetenschap blijkt beide dus dat gedrag te beïnvloeden is door regels te veranderen in de liturgie.

Ook kijken beide disciplines naar de maatregelen die de Kerk tijdens het Tweede Vaticaans Concilie heeft getroffen om een vergrote participatie te bereiken: de mis moest voortaan in de volkstaal worden opgedragen in plaats van het Latijn om de begrijpelijkheid en de identificatie (met Jezus) te verbeteren; de priester diende vanaf dat moment de kerkgangers aan te kijken om hen te leiden in het gebed; en de kerkgangers werden geacht actief mee te doen met de rituelen, de gebeden en de gezangen om hun participatie te vergroten en dichterbij het oorspronkelijke idee achter de mis te komen. De cognitiewetenschap onderschrijft dat zaken als betere begrijpelijkheid, meer persoonlijk contact, en actieve deelname inderdaad zaken zijn die mensen meer betrokken maken en hun participatie vergroten. De Kerk wilde een actievere participatie tijdens de mis bereiken en hierdoor een diepere religieuze ervaring, en uit de cognitiewetenschap blijkt dat meer participatie en meer ervaring ook daadwerkelijk vergroot worden door de maatregelen die de Kerk heeft getroffen.

Naast de overeenkomsten zijn er ook verschillen tussen beide disciplines.

Aan de ene kant laat de religiewetenschap zien hoe veranderingen de hele Kerk aangaan, terwijl aan de andere kant de cognitiewetenschap bestudeert wat er met de afzonderlijke kerkgangers gebeurt. Zo wordt er enerzijds een algemener beeld van het Tweede Vaticaans Concilie geschapen, maar wordt er ook ingegaan op de effecten die het concilie op het individu had.

Een ander verschil is, dat de religiewetenschap kijkt naar hoe de Kerk het gedrag van gelovigen tracht te beïnvloeden en te sturen. In de cognitie wordt gekeken wat voor effect dit heeft op individuele cognitieve processen. Er wordt dus op verschillende niveaus naar het probleem gekeken, enerzijds het institutionele niveau van de Kerk en alles wat daar invloed op heeft, anderzijds het effect dat veranderingen (doorgevoerd door de Kerk) hebben op individuele cognitieve processen.

Het laatste verschil is dat uit het religiewetenschappelijk onderzoek blijkt dat de Kerk ervaring als een vanzelfsprekend proces ziet, dat na het doorvoeren van de veranderingen logischerwijs zal optreden. De maatregelen die de Kerk nam zouden er vanzelfsprekend toe leiden dat men zich meer betrokken ging voelen bij de mis. Hiermee verwachtte zij ook de religieuze ervaring te versterken. Vanuit de cognitiewetenschap blijkt echter dat het vergroten van de religieuze ervaring een voorwaarde heeft, namelijk toewijding aan het geloof. Participatie, begrijpen en identificatie dragen wel bij aan een diepere ervaring, maar zonder motivatie en een diepe toewijding aan het geloof zal deze ervaring nooit kunnen ontstaan. De Kerk had een aardig idee hoe zij de betrokkenheid bij de religie kon vergroten, omdat zij er van uit gingen dat de kerkgangers voldoende motivatie en toewijding voor het geloof hadden om een religieuze ervaring te hebben of dat deze door middel van de nieuwe regels konden worden vergoed. De Kerk heeft niet gekeken naar het individu en de vraag of de religieuze toewijding van de gelovigen eigenlijk wel zo vanzelfsprekend was als men dacht. Cognitief gezien is juist de toewijding en motivatie voor het geloof een vereiste om een religieuze ervaring te hebben, en kan er niet vanuit worden gegaan dat deze vanzelfsprekend aanwezig is.

De verschillen zitten een interdisciplinaire visie niet in de weg maar kunnen als een aanvulling op elkaar worden gezien. Een techniek die Repko beschrijft om dit op te lossen is de techniek van uitbreiding.¹⁶⁶ Hierbij wordt een bepaald concept vanuit één discipline uitgebreid naar een breder concept, wat ook een concept uit de andere discipline omvat. Wij kunnen dit doen door het concept 'ervaring vergroten' uit te breiden. Vanuit de religiewetenschap blijkt dat de Kerk dacht de religieuze ervaring te kunnen beïnvloeden door actievere participatie in de mis en het beter begrijpen van de religie. De cognitiewetenschap laat zien dat het concept ervaring breder is dan alleen dat. Een voorwaarde voor een diepere ervaring is ook motivatie en toewijding voor het geloof, iets waarvan de Kerk uitgaat dat het vanzelfsprekend bij iedereen aanwezig is. We verbreden het concept 'ervaring vergroten' dus met de inzichten uit de cognitiewetenschap. 'Ervaring vergroten' gebeurt door de participatie en begrijpelijkheid te stimuleren, maar heeft als voorwaarde motivatie en toewijding.

---

¹⁶⁶ Repko p. 340.

Common ground

Uit ons onderzoek is gebleken dat het vergroten van een religieuze ervaring bestaat uit verschillende aspecten. De veranderingen die tijdens het Tweede Vaticaans Concilie werden ingevoerd hadden als doel van de mis een diepere ervaring te maken door de participatie te vergroten. Door de mis begrijpelijker te maken middels het gebruik van de volkstaal, door de liturgie toegankelijker te maken dankzij meer directe communicatie tussen priester en kerkganger in de vorm van oogcontact, en door de identificatie met het geloof sterker te maken ten gevolge van actieve deelname van de gelovigen aan gebeden, gezangen en tradities zou de ervaring, en daarmee ook de participatie, van de kerkbezoeker worden vergroot. De veranderingen die de Kerk invoerde kunnen inderdaad tot effect hebben dat de kerkgangers meer gaan participeren in de mis en zich meer betrokken voelen. Begrijpelijkheid, oogcontact en actieve deelname maken de identificatie met het geloof groter en zullen de mensen die de mis bijwonen een positiever gevoel geven.

Een ander belangrijk aspect van het vergroten van een religieuze ervaring is de religieuze toewijding en motivatie. Deze gaan vooraf aan de eerdergenoemde aspecten van het vergroten van de participatie, het zijn voorwaarden. Als iemand niet toegewijd is aan zijn geloof, zullen de maatregelen ook geen effect hebben. De veranderingen in de liturgie betekenen daarom niet noodzakelijk ook dat de individuele kerkbezoeker echt meer gaat participeren. Dit hangt van zijn of haar motivatie af, iets wat de Kerk niet meenam in haar overwegingen. Dit aspect van het vergroten van de ervaring is door de Kerk niet meegenomen in de maatregelen die tijdens het Tweede Vaticaans Concilie zijn opgesteld, en de vraag is of het ook wel mogelijk is om hier invloed op te hebben. De maatregelen hebben dan ook geen effect gehad op hen die niet geloofden of hun vertrouwen in het geloof al hadden verloren; de leegloop van de Kerk is nauwelijks beïnvloed door het Tweede Vaticaans Concilie. Op degenen die naar de Kerk bleven gaan, een toewijding aan het geloof hadden en achter de ideeën van de liturgieverandering stonden, hebben we maatregelen wel effect gehad.

5 Conclusie

We kunnen nu een antwoord geven op onze hoofdvraag:

Welke gevolgen had de modernisering van de Rooms-Katholieke Kerk die plaatsvond tijdens en na het Tweede Vaticaans Concilie voor de participatie van de kerkgangers in de liturgie?

De modernisering van de Rooms-Katholieke Kerk heeft een positief effect gehad op de participatie van de kerkgangers in de liturgie. Door de genomen maatregelen werd de mis meer een ervaring, konden mensen zich meer identificeren met God en begrepen zij het geloof beter. In het algemeen kan worden gesteld dat het doel van de Kerk, meer participatie en toegankelijkheid in de mis, is bereikt door de maatregelen van het concilie. Toch is uit het onderzoek gebleken dat het bereiken van een religieuze ervaring niet zomaar door middel van een paar maatregelen gegarandeerd kan worden. Religieuze toewijding is een voorwaarde voor het hebben van een religieuze ervaring.

Een deel van de maatregelen die tijdens het Tweede Vaticaans Concilie werden genomen, waren gericht op het begrijpen van de rituelen en teksten van de liturgie. Hiermee werd ingespeeld op moderne ontwikkelingen in een samenleving die door haar gerichtheid op de wetenschap steeds meer gebaseerd is op weten en begrijpen. De Kerk wilde hierin meegaan door ook meer begrijpelijkheid te bieden. Echter, begrijpelijkheid is niet het belangrijkste binnen een religie. Religieuze toewijding en motivatie worden veroorzaakt door geloof, het centrale aspect in religie. Het geloof in een mysterieuze kracht is de basis. Het begrijpen van de religie vult dit voor sommigen aan, hoewel er na het concilie ook mensen zijn geweest die met de komst van de begrijpelijkheid, het mysterie van de religie verloren zagen gaan. Waar deze balans tussen begrijpelijkheid en mysterie in religie precies ligt, is moeilijk te zeggen en zal ook voor ieder individu anders zijn. Een sociologisch onderzoek zou inzicht kunnen bieden in hoe gelovigen de veranderingen in de liturgie hebben ervaren. Misschien werd er na het Tweede Vaticaans Concilie wel teveel gefocust op begrijpelijkheid, en is dat de reden dat er toch mensen waren die weer terug wilden naar het Latijn in de mis. Het geloof kan niet worden veroorzaakt door een paar maatregelen, alleen versterkt. De maatregelen van het Tweede Vaticaans Concilie hebben er niet voor gezorgd dat er meer mensen gingen geloven of bij de Kerk bleven, wat te zien is aan de leegloop van

de Kerk. Voordat de maatregelen effect konden hebben, moest er eerst worden geloofd. De religieuze ervaring die vergroot werd door de maatregelen, kon pas ontstaan bij religieuze toewijding bij de kerkgangers.

Uit ons onderzoek blijkt dus dat de religieuze ervaring allereerst wordt veroorzaakt door het geloof, niet het begrijpen. Het begrijpen, en ook andere maatregelen die het Tweede Vaticaans Concilie instelde, versterkten de ervaring. Het versterken van de ervaring voorkwam echter niet dat de Kerk leegliep, gezien alleen zij die geloofden beïnvloed werden door de nieuwe liturgie. Zoals Augustinus al zei, is geloof een voorwaarde voor begrijpen en niet andersom: "Therefore, seek not to understand so that you may believe, but believe so that you may understand; for "unless you believe, you will not understand"."¹⁶⁷

6 Bibliografie

Abrams, D. E., Hogg, M. A. (1990). *Social identity theory: Constructive and critical advances*. Springer-Verlag Publishing.

Abrams, D., Hogg, M. A. (2010). Social identity and self-categorization. *The SAGE handbook of prejudice, stereotyping and discrimination*.

Saint Augustine, (1993) *St. Augustine: Tractates on the gospel of John, vol. 88 of The Fathers of the Church*. Washington, D.D.: Catholic University of America Press.

Azari, N., Birnbacher, D. (2004). The role of cognition and feeling in religious experience. *Zygon*, 39(4).

Azari, N., Missimer, J., Seitz, R. (2005). RESEARCH:" Religious Experience and Emotion: Evidence for Distinctive Cognitive Neural Patterns". *The international journal for the psychology of religion*, 15(4).

---

¹⁶⁷ Saint Augustine, St. Augustine: Tractates on the gospel of John, vol. 88 of The Fathers of the Church (Washington, D.D.: Catholic University of America Press, 1993), p. 18

Azari, N. P., Nickel, J., Wunderlich, G., Niedeggen, M., Hefter, H., Tellmann, L., ... & Seitz, R. J. (2001). *Neural correlates of religious experience*. *European Journal of Neuroscience*, 13(8).

Baddely, A. Eysenck, M.W., Anderson, M.C. (2009) *Memory*. Psychology Press, New York.

Bellito, C.M. (2001) *Renewing Christianity – A History of Church Reform from Day One to Vatican II*. Paulist Press, New York.

Bolhuis, J.J. (2005). *Op zoek naar het brein achter ons geheugen* in Dijkgraaf, R.H. *Natuurkundige Voordrachten*, nieuwe reeks no.38. Vis Offset, Alphen aan de Rijn.

Braams, T. (2002) De zin van onzinwoorden, *Tijdschrift voor remedial teaching*. 5-9, Betelgeuze, Zoetermeer.

Breed, G., Porter, M. (1972) Eye contact, attitudes, and attitude change among males, *The Journal of genetic Psychology* 120.

Bourque, L. B., & Back, K. W. (1971). *Language, society and subjective experience*. *Sociometry* 3.

Burris, C., Jackson, L. (2000). Social identity and the true believer: Responses to threatened self-stereotypes among the intrinsically religious. *British Journal of Social Psychology*, 39(2).

Dierickx, G. (2007). *De buitenkant van de religie: een menswetenschappelijke rondleiding*. Garant, Antwerpen.

Ferrone, R. (2007) *Liturgy: Sacrosanctum Concilium. Rediscovering Vatican II*. Paulist Press, New York.

Graaf de, A. (2010). Identificatie is het beste overtuigingsmiddel: hoe slepen verhalen ons mee? *Tekstblad: tijdschrift over tekst en communicatie*, 16(4).

Haslam, S. A. (2001). *Psychology in organizations: The social identity approach*. London: Sage.

Hogg, M. A., Terry, D. I. (2000). Social identity and self-categorization processes in organizational contexts. *Academy of management review*, 25(1).

Hood, R.W. (1995) *Handbook of religious experience*. Religious education press, Alabama.

Hulme, C., Maughan, S. (1991) Memory for familiar and unfamiliar words: Evidence for a long-term memory contribution to short-term memory span, *Journal of Memory and Language* 30(6), Academic Press, Orlando.

Jocablich, J. (2013) *Why do we have Mass?* Van

<http://www.aboutcatholics.com/beliefs/the-purpose-of-mass/> op 22-11-2013

Jones, R., Russel, J. (1971) Mediation of experimenter effects, *Journal of personality and social psychology* 20(1),

Keane, W. (1997) *Religious Language*. Annual Review of Anthropology 26.

Kensinger, E. A., & Corkin, S. (2003). Memory enhancement for emotional words: Are emotional words more vividly remembered than neutral words?. *Memory & cognition*, 31(8).

Kleinke, C. L. (1986). *Gaze and eye contact: a research review*. *Psychological bulletin*, 100(1).

Lannaccone, L. R. (1990). Religious practice: A human capital approach. *Journal for the scientific study of religion*.

Livingstone, E.A. (2006) *The Concise Oxford Dictionary of the Christian Church*. Oxford University Press. Van

<http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780198614425.001.0001/acref-9780198614425-e-4163?rskey=OYWwkQ&result=4167> op 20-10-2013.

McFarland, I.A. et al. (2011) *The Cambridge Dictionary of Christian Theology*. Cambridge University Press, Cambridge.

Melloni, A., (2010) 'Concilium Vaticanum II – 1962-1965' in K. Ganzer et al. *The Oecumenical Councils of the Roman Catholic Church*, p. 215- 253, Brepols Publishers, Turnhout.

Mentaal Lexicon (2014). Van

<http://www.slo.nl/primair/leergebieden/ned/taalsite/lexicon/00481/> op 02 december 2012

O'Malley, J.W. (2010-1) *What happened at Vatican II*. The Belknap Press of Harvard University, Cambridge, Massachusetts [etc.].

Nummenmaa, L., & Calder, A. J. (2009). *Neural mechanisms of social attention*. Trends in cognitive sciences, 13(3).

Oaker, G., Brown, R. (1986) Intergroup relations in a hospital setting: A further test of social identity theory. *Human Relations*, 39.

Otteson, J.P., Otteson, C.R. (1979) Effect of teacher's gaze on children's story recall. *Perceptual and Motor Skills* 50(1).

Paus Paulus VI, (1965). *Dignitatis Humanae: Declaration of religious freedom*. Uit het archief van www.vatican.va.

http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651207_dignitatis-humanae_en.html op 30-10-2013

Paus Paulus VI, (1965). *Gaudium et Spes: Pastoral constitution on the church in the modern World*. Uit het archief van www.vatican.va.

http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_cons_19651207_gaudium-et-spes_en.html op 30-10-2013

Paus Paulus VI, (1965). *Nostra Aetate: Declaration on the relation of the church to non-Christian religions*. Uit het archief van www.vatican.va.

http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_nostra-aetate_en.html op 30-10-2013

Paus Paulus VI, (1963). *Sacrosanctum Concilium: Constitution on the Sacred Liturgy*. Uit het archief van www.vatican.va.

http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_nostra-aetate_en.html op 03-11-2013 en 21-11-2013

Repko, A. F. (2012). *Interdisciplinary research: Process and theory*. Thousand Oaks, Californië: SAGE Publications.

Reicher, S., Haslam, S. A., & Hopkins, N. (2005). Social identity and the dynamics of leadership: Leaders and followers as collaborative agents in the transformation of social reality. *The Leadership Quarterly*, 16(4).

Ritter, R., Preston, J. (2013). Representations of religious words: Insights for religious priming research. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 52(3). 494

Rosenthal, R., & Jacobson, L. (1968). Pygmalion in the classroom, *The Urban Review*, 3(1).

Schukking, N. (2013) *Wat is spanning?* Van

<http://www.praktijk360.nl/klachtgerelateerd/arousal-en-spanning/> 03-03-2014

Shield, J. (2012) *life of the liturgy*. Van

<http://a-wandering-pilgrim.blogspot.nl/2012/02/life-of-liturgy.html> 21-11-2013

Stark, R., Glock, C.Y. (1968) *American Piety: The nature of religious commitment*. University of California Press.

Ysseldyk, R., Matheson, K., Anisman, H. (2010) Religiosity as Identity: toward an understanding of religion from a social identity perspective, *Personality and Social Psychology Review*, 14(1).